

RAS OF SRI VEDANTA DESIKA—3.

OPALA VIMSATI

WITH A COMMENTARY

BY

GOPALACHARIAR M.A., B.L.

— SRIRANGAM —

SRI VANI VILAS PRESS

1928.

Registered.

॥ गोपालविंशतिः ॥

भागवताङ्कुरेणुना

अम्बिल, वेङ्कटगोपालदामेन विरचितया

व्याख्यया सहिता ।

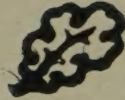
श्रीरङ्गस्थ

श्रीवाणीविलासमुद्रायन्त्रालये

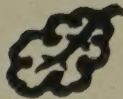
संमुद्रिता ।

१९२८.

Dedicated by kind Permission
to
RAJAH RAMANATHA REDDIAR
of Rangoon
Whose piety, purity and munificent
benevolence are proverbial.

23/5-54. serapilla

॥ श्रीः ॥

॥ गोपालविंशतिः ॥

श्रीनिवासं परं ब्रह्म तन्नाम्नश्च गुरुत्तमान् ।
वन्दे भागवतान्सर्वान् देशिकाशयलब्धये ॥
व्यङ्ग्यप्रधाना गम्भीरा निगमान्तगुरोर्गिरः ।
दर्शयन्तु प्रसादेन स्वं भावं कृत्स्नमञ्जसा ॥

गोपालविषये निर्विशेषनाथशब्दम् 'नाथायैव नमः पदं
भवतु नः' इति दशावतारस्तोत्रे प्रयुञ्जाना आचार्यास्तत्र
नितान्तव्यामुग्धाः । यथा 'कृष्णतृष्णातत्त्वमिवोदितम्' इति
श्रीवकुलभूषणान्वर्णयन्तो भट्टपादास्तत्प्रणीतद्रामिडब्रह्मसंहि-
तायाः कृष्णामृतसामरत्वमभिप्रेयुः, तथा आचार्याः शरीर-
कस्य कृष्णामृताब्धितृष्णावर्धनोद्देश्यकत्वमभिप्रयन्ति 'तृष्णां

कृष्णामृताब्धौ परिणयति परां यावता तावदुक्तम्' इति गुणोपसंहारपादारम्भे पूर्वपादोक्तमनुवदन्तः । परतृष्णारूप-परभक्तिभेदाः खलु गुणोपसंहारपादे प्रस्तोष्यन्ते । तृष्णाशब्दस्य भगवद्वाचकशब्दान्तरेभ्यः कृष्णशब्देन सारूप्यं सुस्पष्टम् । तृष्णाशब्दस्यापि कृष्णे तृष्णा भ्यादिति शब्दसारूप्यमवलम्ब्य कृष्णविषयतृष्णौचित्यप्रदर्शनमप्याचार्यसंमतमिव । कृष्णशब्दो व्यापकः । अवतारान्तराण्यपि तन्नाम्ना व्यवह्रियन्त इत्याचार्यैर्दर्शितं तात्पर्यचन्द्रिकायाम् । श्रीपराशरोऽप्याशीविषैः सपैर्दृश्यमानं प्रह्लादम् 'सत्वासक्तमनाः कृष्णे दृश्यमानो महोरगैः । न विवेदात्मनो गात्रं तत्समृत्याह्लादसंस्थितः ॥' इति वर्णयति । कं वा कृष्णो न कर्षेत् । कर्षकत्वं तस्मिन्नसाधारणमिति तन्नामैव प्रख्यापयति । कस्य स्विदन्यस्य कृष्ण इति नाम ? असाधारण्येन व्यपदेशा भवन्ति । सर्वतो विरक्तं नैर्गुण्ये परिनिष्ठितं शुक्तं कृष्णं विना कोऽन्य आक्रष्टुं प्रभवेत् ! निवृत्ततर्षमपि तं दीर्घगायकं कुर्वन्ति कृष्णगुणाः । 'गायन्विलज्जो विचरेदसङ्गः' इति खलु तन्मनोरथकांक्षा । 'अधिगतबहुशाखान्मञ्जुवाचः शुकादीन्सरसिजनिलयायाः प्रीतये संग्रहीतुम् । प्रकटितगुणजालं पादुके रङ्गबन्धोरुपनिषदटवीषु क्रीडितं त्वत्सनाथम् ॥' इत्याचार्याणामद्भुतोऽनुभवो गुणजालप्रकटनेनासङ्गशुकमहण-

विषये । केन स्विदस्मन्मन आकृष्यत इति वयं न जानी-
मः । कर्षककृष्णगुणैर्वा, तत्कृष्टशुकस्य मञ्जुवाचा वा ;
शुककर्षणाकृष्टाचार्यमञ्जुवाचा वेति । अत्रान्यतमनिर्णिनीषा
श्रमफलैव स्यादिति ततो विरमामः । उपनिषदटवीषु क्रीडि-
तमिति यदुक्तं तदेवोच्यतेऽत्रोपक्रमे ' बृन्दावनचरम् ' इति ।
' अपि नाम निशामयिष्यते निगमान्तैरिव निर्मिता स्थली ।
रमयिष्यति यत्र मे दृशौ रसभूमा रमणीयमातृका ॥ ' इति
यादवाभ्युदयेऽकूरः । एवंवादी एवरूपमनोरथारूढोऽकूरो
भवति । इतरथा जिघांसया कृष्णमानेतुं कूरकंसप्रेषितस्य,
गोकुलस्यासहकृष्णविरहकारिणस्तस्य कथं तत्संज्ञा ? निग-
मान्तप्रयी स्थली बृन्दावनम् । तस्मिन्वने स्वैरचारीदं धाम ।
तत्र चरन्नयं गोपालो मां वशीकृत्य तदनुभवपरीवाहरूपे
स्तोत्रे प्रवर्तयतीत्यादावेव द्योत्यते आचार्यैः । ' गृहीतषेताः '
इति शुकेन स्वप्रहणवृत्तान्तकथनं प्रत्यभिज्ञाप्यते 'संगृहीतुम्'
इति पादुकाश्लोके । पूर्वं नैर्गुण्ये परिनिष्ठितोऽपि कृष्णगु-
णाकृष्टस्तद्भावरहितं नैर्गुण्यं गृह्यते ' नैर्गुण्यमप्यच्युतभावव-
र्जितम् ' इत्यादिना । विरकाप्रगण्यो मुमूर्षुः कुरुवृद्धो लस-
त्पीतपटेन चतुर्भुजेन कृष्णेनाकृष्टस्तस्मिन्ननवद्यां निरतिशयां
रतिं वध्नाति । पत्नीबुभूषू रुक्मिणी स्वानङ्गलेखे कान्तम्
' भुवनसुन्दर ' इति संबोधयामास । अयं तु ततोऽप्यनुरा-

गातिशयपिशुनेन 'त्रिभुवनकमनम्' इति पदेन तमनुभवति । तत्पदेन तत्स्तोत्रमारभते । विरक्ताग्नेसराणां ब्रह्मचर्यादेव बाल्ये प्रव्राजिनां श्रीमच्छङ्कराचार्याणां निरातिशयो व्यामोहः श्रीकृष्णे । एवं हि तेषां वचनव्यक्तिः प्रबोधसुधाकरे ध्यानविधिप्रकरणे — 'यमुनातटनिकटस्थितवृन्दावनकानने महारम्ये । कल्पद्रुमतलभूमौ चरणं चरणोपरि स्थाप्य ॥ तिष्ठन्तं घननीलं स्वतेजसा भासयन्तमिह विश्वम् । गलविलुलितवनमालं स्वतेजसापास्तकलिकालम् ॥ गुञ्जारवालिकालितं गुञ्जापुञ्जान्विते शिरसि । भुञ्जानं सह गोपैः कुञ्जान्तरवर्तिनं हरिं स्मरत ॥ कन्दर्पकोटिसुभगं वाञ्छितफलदं दयार्णवं कृष्णम् । त्यक्त्वा कमन्यविषयं नेत्रयुगं द्रष्टुमुत्सहते ॥ दौर्भाग्यमिन्द्रियाणां कृष्णे विषये हि शाश्वतिके । क्षणिकेषु पापकरणेष्वपि सज्जन्ते यदन्यविषयेषु ॥' सगुणनिर्गुणैक्यसंज्ञितेऽनन्तरप्रकरणे उक्तम् — 'श्रुतिभिर्महापुराणैः सगुणगुणातीतयोरैक्यम् । यत्प्रोक्तं गूढतमं तदहं वक्ष्येऽतिविशदार्थम् ॥ भूतेष्वन्तर्यामी ज्ञानमयः सच्चिदानन्दः । प्रकृतेः परः परात्मा यदुक्कलतिलकः स एवायम् ॥ यद्यपि साकारोऽयं तथैकदेशी विभाति यदुनाथः । सर्वगतः सर्वात्मा तथाप्ययं सच्चिदानन्दः ॥ एको भगवान्रेमे युगपद्गोपीष्वनेकासु । सुन्दरमभिनवरूपं कृष्णं

दृष्ट्वा विमोहिता गोप्यः ॥ तमभिलषन्त्यो मनसा कामा-
द्विरहव्यथां प्रापुः ॥... विषविषमस्तनयुगलं पाययितुं
पूतना गृहं प्राप्ता । तस्याः पृथुभाग्याया आसीत्कृष्णार्पणो
देहः ॥... कृपापात्रं यस्य त्रिपुररिपुरम्भोजवसतिः सुता
जन्होः पूता चरणनखनिर्णेजनजलम् । प्रदानं वा यस्य
त्रिभुवनपतित्वं विभुरपि निदानं सोऽस्माकं जयति कुल-
देवो यदुपतिः ॥' एतान्श्लोकान्सम्यग्भावयतां श्रीकृष्णे अ-
द्वैतमतप्रतिष्ठापकानामाचार्याणां निःसीमा भक्तिरिति सुवि-
शदं भवेत् । श्रीमद्भागवतव्याख्यातुः श्रीधरमुनेः को वा
कृष्णभक्ततरः । पण्डितराजस्यान्यादृशी भक्तिः श्रीकृष्ण
इति प्रसिद्धं तद्रन्थपरिचयवताम् । शिवभक्ताग्रेसरा बह-
वो महान्तः श्रीकृष्णेऽद्भुतां रतिं व्यक्तं प्रदर्शयन्ति । 'शैवा
वयं न पुनरत्र विचारणीयं पञ्चाक्षरीजपपरा नितरां तथा-
पि । चेतो मदीयमतसीकुसुमावभासं स्मेराननं स्मरति गो-
पवधूकिशोरम् ॥' इति लीलाशुक इति प्रख्यातः कर्णामृता-
चार्यः । या देवतोद्देश्या सा ध्येया । मन्त्रेणैवानुस्मरणी-
यम् । पञ्चाक्षरीमन्त्रो जप्यते, कृष्णः स्मर्यत इति विरोधो
बोध्यते 'स्मरति' इति । स्मरतिशब्दो न्यायगतानुस्मरणीय-
शब्दप्रत्यभिज्ञापकः । एतद्विरुद्धानुष्ठानं दृष्ट्वा हसत्ययं गोप-
किशोरः । शिवमुच्चरति निरन्तरम्, निरन्तरं मामनन्य-

भावेन स्मरतीति गोपालः स्मरते । तच्चानुभूयते कर्णा-
मृताचार्यैः 'स्मेराननम्' इति । स्मेरत्वे इदमेव निमित्तम् ।
मधुसूदनसरस्वतीनां कृष्णभक्तिः सुप्रसिद्धा । यत्र यत्र नै-
र्गुण्यविचारस्तत्सिद्धान्तीकरणं च तत्र तत्र स्वस्य कृष्ण एव
निष्ठेति तैः कण्ठरवेणोच्यते । सिद्धौ निराकारवादारम्भे
पठितः 'वंशीविभूषित—' इति प्रसिद्धः श्लोकः । 'कृष्णा-
त्परं किमपि तत्त्वमहं न जाने' इति सगुणमूर्तेः कृष्णस्यैव
स्वबुद्ध्या परतत्त्वत्वं तत्र प्रतिज्ञायते । साकारनिराकार-
ब्रह्मध्यात्रोः को युक्ततर इति विचार्यते गीताद्वादशाध्याय
इत्यद्वैतिनः । तदध्यायारम्भे 'ध्यानाभ्यासवशीकृतेन मनसा
यन्निर्गुणं निष्क्रियं ज्योतिः किञ्चन योगिनो यदि परं पश्य-
न्ति पश्यन्तु ते । अस्माकं तु तदेव लोचनचमत्काराय
भूयाच्चिरं कालिन्दीपुलिनेषु यत्किमपि तन्नीलं महो धावति ।'
इति मधुसूदनाः । निर्गुणनिष्ठां दूरीकृत्य स्वस्य कृष्णरुचिरेव
प्रेयसीति स्पष्टमुच्यते । कृष्णनाम्ना प्रसिद्धायाः कालि-
न्द्याः कृष्णवर्णप्रवाहः श्रीकृष्णमहःप्रवाह इति तेषामनुभवः ।
निर्गुणस्य परत्वं सिद्धान्तयन्तोऽपि साकारस्यापि कृष्णस्य
स्वरुच्या परत्वं प्रतिजानते, तत्रैव स्वेषामैकान्त्यं च प्रका-
शयन्ति । 'आत्मारामा हि मुनयो निर्ग्रन्था अप्युरुक्रमे ।
कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्थंभूतगुणो हरिः ॥' इति शुकवचनं

भूय उदाह्रियते तैः । हरिभक्तिरसायनमिति ग्रन्थोऽपि
तैर्विरचितः , यस्मिन् हरिभक्तिपर्वाणि, हरिभक्ताश्च बहुधा
विभज्य विस्तरेण व्यचारिषत । एवं कृष्णे व्यामोहो बहुलं
दृश्यते ॥

इदं स्तोत्रं गोपालमात्रविषयम् , न नागरकृष्णविषयम् ।
कृष्णनाथाः पाण्डवाः । ‘नाथायैव नमः पदम्’ इति दशावता-
रश्लोके । ‘कुहनागोपाय’ इति विशेष्यग्रहणेन गोपालनाथा
आचार्या इति गम्यते । इदं स्तोत्रं गेयत्वेनाचार्यैरुपनिबद्ध-
मिति भाति । गायको वनचरो वल्लवीवल्लभोऽत्र गीयते ।
गायको देवर्षिः संकल्पसूर्योदये ‘अधराहितचारुवंशनालाः’
इति श्लोकं गायन्नेव प्रविशति । यथा स्वेषां सुधासिक्तसूक्ते-
र्मनुव्यासप्राचेतसपरिषदं श्रोतृत्वेन रोचन्ते आचार्याः ‘मनु-
व्यासप्राचेतसपरिषदर्हा पुनरियं सुधासिक्ता सूक्तिः—’
इति श्लोके ; तथास्य स्तोत्रस्य नारदगेयत्वं स्पृहयन्तीवा-
चार्याः । कैलासगिरिभारपीडितः काम गायन्नावणस्तद्भान-
सौष्ठवस्य नारदकर्तृकप्रशंसां बहु मेन इति द्राविडकविसा-
र्वभौमस्तत्प्रणीतरामायणे । एतत्स्तोत्रश्लोकस्य नारदेन सादरं
गेयत्वं बहुमन्यन्त इवाचार्याः । न नागरकः कृष्णः कुत्रा-
प्यगायत् । वेणुं वाऽवादयत् । गायकं दिव्यवेणुरसिकं

यौवतप्रियं किमपि दैवतमस्मिन्तोत्रे गेयम् । तत्रैवानन्य-
 मनसा कविना विनिर्मितमिदम् । पूर्वं गोपालभूते मधुरा-
 वासिनि द्वारकावासिनि वा कृष्णेऽपि कविमनो न गच्छति ।
 गोकुलवृत्तमात्रमत्रानुभूयते । आरण्यकं वस्तु किमपि ब्रह्मो-
 पनिषण्णं भवति ऋषीणां तदन्वेष्टृणामारण्यकेषु । दण्डकेषु
 ऋषिभिः सह रामो ब्रह्मा वनचरश्चिरमुवास । ऋषयो
 देवाश्च गोकुले संभूय वृन्दावनारण्ये ब्रह्मणा सह विहृत्य
 सर्वान्कामानानशुः । आरण्यकेष्वन्विष्यदन्विष्टयोः सहभोगो
 दृश्यते । निगमान्तारण्यकभूतवृन्दावनवने भगवतः संच-
 रणं निशामयन्तो न पुनर्भजन्ते संसारकान्तारगतागतानि ।
 अत्र न नागरवृत्तान्तप्रस्तावगन्धोऽपि । अस्य नगरजन्मापि
 न स्पष्टं निर्दिश्यते । जयन्तीसंभवमात्रं निर्दिश्यते । जयन्ती
 नगरे वनेऽपि भवति । ‘मधुराभाग्यम्’ इत्यत्र मधुराग्रहणं
 मधुरावासिभिरनुभाव्यं वस्त्वनन्यभावैर्गोकुलवासिजनैरनुभू-
 यत इति विस्मयद्योतनाय । तथैव वसुदेववधूस्तनंधयत्व-
 कथनमपि देवकीस्तनंधयत्वस्य न्याय्यत्वे यशोदास्तनंधय-
 त्वस्य विस्मापकत्वं द्योतयितुम् । अत्र पूतनावृत्तान्तमेकं
 विहाय कंसानुचरासुरनिरसनवृत्तान्तो न कीर्यते । साधुप-
 रित्राणवृत्तान्तमात्रमनुभूयते । किमर्थं पूतनावृत्तान्तप्रहण-
 मिति चेत्— माया खलु पूतना । मायाभूतप्रकृतेः प्राण-

धयनाभावे कथं गोपालबालस्य परपुंस्त्वमवसीयेत । 'कुह-
नाजनन्याः प्राणस्तनंधयमवैमि परं पुमांसम्' इति खलू-
च्यते । कुहनाजननी च प्रकृतिर्या मायेत्युच्यते । अस्य
गोपालकिशोरस्य परमपुरुषत्वमवश्यं बोधनीयम् । तदर्थं
पूतनाप्राणस्तनंधयत्वभावनमावश्यकम् ॥

अत्र गोपालस्य विंशतिलक्षणीप्रतिपाद्यत्वं विवक्षन्त इवा-
चार्याः । विंशतिरियं स्तुतिः । प्रायेण यथासंख्यं तत्तल्लक्ष-
णविषयस्तत्तच्छ्लोके सूच्यत इति श्लोकव्याख्याने वक्ष्यते ।
प्रथमश्लोके बृन्दावनचरत्वनिर्देशेन प्रमाणभूतारण्यकप्रतिपा-
द्यत्वनिर्देशः । द्वितीयश्लोके कर्मभेदसूचकगोपालमन्त्रविशे-
षकरणकगोपालमूर्तिव्यानभेदसंग्रहः । स्तोत्रद्वय एव विंश-
तिसंख्याद्रियते । न्यासविंशतावत्त च । अत्र न्याससंप्रदा-
नभावनम् ; तत्र न्यासरूपसाधनभावनमिति भेदः । उभयत्र
विंशतिलक्षणीमीमांसाप्रतिपाद्यत्वं समानम् ; प्रतिश्लोकं त-
त्तल्लक्षणविषयसूचनमस्तु वा मा वा ; विंशतिसंख्यापरिग्रह
एवालं विंशतिलक्षणैकमीमांसाशास्त्रप्रतिपिपादयिषितत्वे ॥

गोपालमन्त्रतद्यन्त्रानुसंधानपूर्वकं विरचितमिवेदं स्तोत्रम् ।
अत्र गोपालनाम न गृह्यते कविना, यद्यपि स्तोत्रं गोपालस्य
भवति । यद्यपि 'गोपालडिम्भवपुषम्' इत्येकत्र गोपाल-

शब्दपठनमस्ति , तत्र यौगिकस्यैव गोपालशब्दस्य ग्रहणम् ,
न नाम्न इत्यवधेयम् । रूढगोपालशब्दाम्ग्रहणमप्यस्याः
स्तुतेस्तन्मन्त्रतद्यन्त्रावलम्बनत्वमनुमापयतीव । ‘ वाचं नि-
जाङ्कुरसिकाम् ’ इति द्वितीयश्लोके गोपालमन्त्रस्य , तद्य-
न्त्रस्य च विवक्षितत्वं स्पष्टम् । कोणत्रयस्य वर्णाश्च गोपा-
लपदघटकाः । तस्य च गोपनं क्रियते श्लोके । गोपनेनैव
मन्त्रादिसूचनं भवति ॥

‘ उपगीयमान उद्गायन्वानिताशतयूथपः । मालां विभ्र-
वैजयन्तीं व्यचरन्मण्डयन्वनम् ॥ ’ ‘ बर्हापीडं नटवरवपुः
कर्णयोः कर्णिकारं विभ्रद्वासः कनककपिशं वैजयन्तीं च
मालाम् । रन्धान्वेणोरधरसुधया पूरयन्गोपवृन्दैर्वृन्दारण्यं
स्वपद्ममणं प्राविशद्गीतकीर्तिः ॥ ’ ‘ ध्वजवज्राङ्कुशाम्भोजैश्चि-
न्हितैरङ्घ्रिभिर्ब्रजम् । शोभयन्तौ महात्मानावनुकोशस्मिते-
क्षणौ । उदाररुचिरकीडौ स्रग्विणौ वनमालिनौ ॥ ’ इति
श्रीशुकश्लोका आचार्यबुद्धावेतत्स्तोत्ररचनकाले पर्यवर्तन्तेव ।
यद्यपि वक्तव्यशेषं बह्वस्ति तत्सर्वं श्लोकव्याख्यानावसरे
वक्ष्यते ॥

वन्दे वृन्दावनचरं वल्लवीजनवल्लभम् ।

जयन्तीसंभवं धाम वैजयन्तीविभूषणम् ॥

अयं श्लोको यादवाभ्युदयप्रथमश्लोकोऽपि भवति । श्री-
मद्गीर्भितैर्विस्तरेण व्याख्यातोऽस्मदीयैश्च महद्भिः । तदनुक्तं
किं वा वक्ष्यामः । यथा मेघसंदेशमनुसृत्य हंससंदेशोऽर-
च्यत ; तथा रघुवंशमनुसृत्य यदुवंशचरितम् । रघुवंशप्र-
थमश्लोकस्थानेऽयं श्लोको यादवाभ्युदये निवेशितः । व-
न्दनीयदम्पतिविशेषणवर्णनानन्तरं वन्दनं क्रियते तत्र ‘ज-
गतः पितरौ वन्दे’ इति । अत्र प्रथममेव प्रणतिः । ‘अ-
भिवादये भोः’ इति नाथविषये न्याय्यो वचनक्रमः । समी-
चीनवाचः समीचीनार्थस्य च सुश्लिष्टतातो न किमपि चारु-
तरं लोके । मिथुनीभूतावनुरूपौ वागर्थौ जगन्मातापितृभूत-
दिव्यमिथुनादपि स्पृहणीयतरौ । ईश्वर ईश्वरी च निरतिश-
यलावण्यजलधी । संश्लिष्टाभ्यां ताभ्यामपि चारुतरौ वाग-
र्थाविति महाकवेराशयः । तादृशो रागस्तस्य वागर्थयोरानु-
रूप्ये । ‘कौति शब्दायते विमृशति रसभावानिति कविः’
इति भट्टगोपालः । चारुताशालिशब्दार्थयुगलं काव्यमिति
रूढोऽर्थ इति कामधेनुकृतः । ईश्वराद्विश्लिष्टां रक्षोगृहस्थां
सीताम् ‘संस्कारेण यथा हीनां वाचामर्थान्तरं गताम्’
इत्यादिकविर्वर्णयति । विश्लेषे शोच्यत्वमुक्तं तत्र । संश्लेषे
निरतिशयमनोहरत्वमुच्यते रघुवंशाद्यश्लोके । गोपालः प्र-
सिद्धो वाक्पालकः । गावो वेदवाचः । गोपालश्च तद्गवां

दोग्धा । तद्विषयप्रार्थना च वागर्थदुघा भवेत् । वागर्थसिद्धिहेतोः पार्वतीपरमेश्वरप्रार्थनास्थाने गोपालप्रार्थना क्रियत इत्यवधेयम् । एवं च यादवाभ्युदयम् एतत्स्तोत्रात्प्राग्रचितं स्यादित्यूह्यते ॥

वन्दे । अञ्जलिं याचमानो गोपालः । तथा खलु वर्ण्यते गोपालः स्तोत्रान्ते । तद्याचनात्पूर्वमेवाहं तं वन्दे । मद्वन्दनाभावे मदञ्जलिं स याचेत । तन्मा भूत् । मम नाथो याचको मा भूत् ॥

वृन्दावनचरम् । वृन्दावनमिति महद्भ्यामोहपदं भगवद्भक्तानाम् । निगमान्तैरेव निर्मिता वृन्दावनस्थली । तत्र चरणं वेदारण्यकविहारः स्यात् । वृन्दानामवनं यत्र तद्वनं वृन्दावनम् । नात्रैकैकशो भक्तनामवनम्, यथा प्रह्लादाम्बरीषगजेन्द्रादीनाम् ; किं तु वृन्दशः । एतदभिप्रेत्योक्तमाचार्यैः — ‘वृन्दानि यः स्ववशयन्त्रजसुन्दरीणां वृन्दावनान्तरभुवां सुलभो बभूव’ इति रम्यजामातृरङ्गराजविषये । स एव यौगिकार्थः ‘विगाहे यामुनं तीर्थं साधुवृन्दावने स्थितम्’ इति श्लोकेऽपि । वनचरं धामात्रानुभवविषयः । यथा ‘कालिन्दीपुलिनेषु यत्किमपि तन्नीलं महो धावति’ इति श्रीमन्मधुसूदनानाम् । तेजस्त्वेन गोपालानुभवः स्तोत्रेऽनु-

वर्तते । ‘ करणोन्मादकविभ्रमं महो मे ’ ‘ महसे महिताय ’
इत्युत्तरत्र । प्रथमं वृन्दावनचरत्वनिर्देशोऽनन्तरं तृतीयपादे
जन्मकीर्तनम् । कथमिदं संगच्छेत ? तादृगः संरम्भो भग-
वतो जातमात्रस्य गोकुलं प्रति धावने । गोकुलधावनत्वेरा
प्रथमं जायतेऽनन्तरं भगवानिति व्यज्यते । गोकुलगमन
त्वेरातिशयव्यञ्जनार्थमेवं क्रमाविरुद्धो निर्देशः । वृन्दानाम-
वनार्थं चरतीत्यप्यावृत्त्या लभ्येत ॥

वल्लवीजनवल्लभम् । ‘ वनेचराणां वनितासखानाम्... ’
इति कुमारसंभवे । वनचरश्चेद्वनितासखः स्यात् । ‘ वनितां
वनान्तादिव ’ इति माघे । तत्साहचर्यमुच्यते वल्लवीजनवल्लभ-
मिति । किमर्थं वृन्दावनं प्रति धावनम् ? तत्र चरणं चंति
चेत् — वल्लवीजनवल्लभीभवनानायेत्युच्यते । तदर्थमेव ता-
दृशी त्वरा । आरण्यकवनचरं ब्रह्म नापरिग्रहम् । किं त्वने-
कनायिकावल्लभम् । ‘ मदनानुरवल्लवाङ्गनावदनाम्भोजदिवा-
करो युवा ’ ‘ वल्लवीवल्लभो नः ’ ‘ यौवतप्रियं दैवतम् ’ इत्यु-
त्तरत्रैतदनुभवानुवृत्तिः । ‘ वल्लवीजनवल्लभं धाम ’ इत्यत्रो-
क्तस्य धाम्नस्तन्मुखाम्भोजविकासकदिवाकरत्वेनोल्लेखः । अत्र
श्रीवल्लभत्वं गोप्यते । तत्स्थाने वल्लवीजनवल्लभत्वं कीर्त्यते ।
यदि श्रीवल्लभत्वं स्मर्येत तत् गोपालत्वस्य विरोधि भवेत् ।

तन्माकीर्तिं तन्माऽस्मारि । पुरुषकारभूतनायिकास्त्वपेक्षिताः ।
 श्रीस्थाने बलभान्वल्लवीजनानेव कीर्तयाम इत्याचार्याः । गो-
 पालत्वमत्र प्रधानम् ॥

जयन्तीसंभवम् । कौसल्यासुप्रजाः सौमित्रिरित्यादाविव
 न मातृनिर्देशः । उभयोः खल्वत्र मातृत्वाभिमानः । एकस्या
 निर्देशे इतरस्यास्तापः स्यात् । माध्यस्थ्येनोभे अप्यनिर्दिश्य
 सर्वगुणोपेतपरमशोभनां जन्मकालभूतां जयन्तीमेव तद्योनि-
 त्वेन निर्दिशामः । माता चेन्निर्देश्या मुख्यया माता देवकी निर्देश्या
 भवेत् । न राजपुत्रीपुत्रो नागरो वनचरो गोपालो भवेत् । स
 खल्वनुबुभूषितः । तद्विशतिः खल्वियम् । अनन्यमनसा भा-
 वनायां विरुद्धगुणानामुपसंहारो न न्याय्यः । वस्तुसन्तोऽपि
 विस्मरणीयाः । कृत्स्नोऽप्यनुभवोऽस्त्वारण्यकः । वसुदेववधू-
 ग्रहणं मधुराग्रहणं चैतदविरोधेन नेष्येते । यथा जयन्तीरू-
 पावतारकालो न जनको भवति, तथा देवकी न जननी
 भवतीत्यपि व्यञ्ज्यते । ‘नैष गर्भत्वमापेदे न योन्यामवस-
 त्प्रभुः’ इति खलु तत्त्वम् । अस्य भगवतो नास्माभिर्जितन्ते-
 स्तोत्रपठनापेक्षा । ‘जयति तेऽधिकं जन्मना ब्रजः’ इति
 गीतारम्भे गोपिका गोपालजन्मनो जयकरत्वमनुसंदधते ।
 भगवदवतारकाल एव जयन्ती भवति । जयं पुण्यं च

तनुत इति तन्निर्वचनम् । 'प्रसन्नदिक्पांसुविविक्तवातं शङ्ख-
 स्वनानन्तरपुष्पवृष्टि । शरीरिणां स्थावरजङ्गमानां सुखाय
 तज्जन्मदिनं बभूव ॥' इति पार्वतीजन्मदिवसवर्णनम् ।
 'दिशः प्रसेदुर्मरुतो बवुः सुखाः' इति रघुजन्मदिनवर्णनम् ।
 यथा अवतारान्तराण्यपि कृष्णशब्देन व्यवह्रियन्ते, तथा कृष्णा-
 वतारे मुख्यभूतजयन्तीशब्देनावतारान्तराणां महामहिमवतां
 च जन्मदिनं व्यवह्रियत इत्यवधेयम् । नृसिंहजयन्ती, वाम-
 नजयन्ती, वराहजयन्ती, दत्तात्रेयजयन्तीति खलु तत्तदव-
 तारादेननिर्देशो भवति । न तत्र कुत्राप्यष्टमीरोहिणीयोगरू-
 पमुख्यजयन्तीत्वम् । पुरुषोत्तमस्योत्तमावतारकाले मुख्यवृत्तो
 जयन्तीशब्दस्तदन्यत्रौपचारिकः । अन्यत्र तद्गुणलेशादौपचारि-
 क इति वयं नात्र वदामः । किञ्चिदनिर्वचनीयं प्राधान्यं
 मुख्यवृत्तिविषये निमित्तं स्यादित्येतन्मात्रं तर्क्यं भवेत् ।
 जयन्तीशब्दान्तर्गतजयस्य पुनः पुनः कीर्तनं भवति । 'जय-
 ति वल्लवचक्रवर्ती' 'जयति ललितवृत्तिम्—' 'गोपस्त्रीणां
 जयति' 'जयति ललितामास्थितः' इत्याम्नेडनं जयतेः ।
 संभवरूपाविर्भावस्यापि स्मरणं प्रार्थनं च । 'आविर्भवत्व-
 निभृताभरणं पुरस्तात्' 'आविरस्तु चित्ते' इति । प्रथम-
 श्लोकोऽयं गेयस्यैतस्तोत्रस्य पङ्कवी भवति । एतदुक्तानामु-
 त्तरस्माद्वृत्तोऽनुभवः ॥

धाम । महः । तेजोर्थकसामान्यशब्द एव तदसाधारण-
 नामरूपविशेष्यं भवति । इदं वनसंचारि महः । नेदमर्चा-
 मूर्तिवत्स्थावरं महः । इदं जङ्गमं चरं धाम । यथा राम-
 चन्द्रः स्थावरपारिजातव्यतिरेकेण दण्डकातपोवनजङ्गमपारि-
 जातो भवति । एतेन धामशब्देन भगवच्चरणमपि विशेष्य-
 त्वेनोपलक्ष्येत द्रामिडब्रह्मसंहिताप्रथमगाधायामुज्ज्वलचरण-
 मित्यर्थकशब्दप्रयोगमनुसृत्य । तत्र सर्वाणि विशेषणानि
 सुश्लिष्टानि । ‘वन्दे’ इति प्रणतिस्तत्र साक्षात्संगता । बृन्दा-
 वनचरत्वं तत्रैवाद्धारकम् । ‘यद्वृन्दावनपाण्डितं दधिरवैर्य-
 त्ताण्डवं शिक्षितम्’ इति तद्विषयो यच्छब्दोपनिबद्धः प्रसि-
 द्धवन्निर्देशः । लोकविक्रान्तचरणस्त्रिविक्रमपाण्डित एकेनैव
 पदेनाक्रामत् । इदं तु शिशोः पदं अनेकैः पदविन्यासैर्बृ-
 न्दावनं कृत्स्नं चचार । पदविन्यासाधिक्यं पाण्डित्याधिक्य-
 प्रयोजकम् । तदपरिचितमेकाङ्गुलमपि स्थलं तत्र न लभ्येत ॥

त्रिविक्रमपदादप्यस्य बृन्दावनप्रदेशेऽधिकं पाण्डित्यम् ।
 पाण्डितश्चेत्कुतोऽस्य शिक्षा इति चेत्, तन्नोच्यते । ‘दधि-
 रवैः शिक्षितम्’ इति । बलवीजनबलभत्वमपि तत्रान्वेति ।
 ‘यत्ते सुजातचरणाम्बुरुहं स्तनेषु भीताः शनैः प्रियदधीमहि
 कर्कशेषु’ इति गोप्यो गीतान्ते स्तनेषु चरणनिवेशनरूपं

रहस्यं प्राचीकशन् । तत्प्रस्तावे सद्यः शौरिस्तासां स्मय-
मानमुखाम्भोज आविरभूत् । चरणाम्भोजस्य स्तनयोगरह-
स्योद्घाटने मुखपद्मोल्लासोऽभूत् । अत्र चरणरूपधाम्नो वल्लवी-
जनवल्लभत्वरहस्यसंकीर्तनानुपदमेव जयन्तीसंभवमित्यावि-
र्भावः सूच्यत इत्यवधेयम् । वैजयन्तीविभूषितत्वमपि चार्व-
न्वेति । वैजयन्ती पताका स्यात् । ध्वजरेखाङ्कितमस्य
महापुरुषडिम्भस्य चरणम् । जातमात्रे माङ्गलिकचरणरेखा
दृष्टिपथमेष्यन्ति । यथा संभवकाले जातकमालोच्यते तथा-
द्भुतरेखाश्चालोच्येरन् । धामेति 'स्वरोचिषा भारतसूति-
कागृहं विरोचयन्तम्—' इत्युक्तरोचिष्टस्यापि स्मरणं स्या-
त् । सान्द्रपयोदसौभगं धाम ॥

वैजयन्तीविभूषणम् । जयन्तीवैजयन्तीपदयोः साहच-
र्यमाचार्यचित्तरञ्जकम् । 'व्यजनयदनधानां वैजयन्त्यां जय-
न्त्याम् । दिनकरमनपायं देवकीपूर्वसंध्या' इति तत्साहचर्या-
नुभवो यादवाभ्युदये । तत्र वैजयन्ती श्रेष्ठार्था । वनचरो
वनमालाधरः स्यात् । 'उद्दामकाञ्च्यङ्गदकङ्कणादिभिर्विरो-
चमानम्—' इत्याद्युक्तभूषणानां नात्र कीर्तनम् । तत्सर्वमुपसं-
हृतं पितृप्रार्थनेन । गोपालोचितवनमाला कीर्त्यते । 'वनिता-
शतयूथपः । मालां विभ्रद्वैजयन्तीं व्यचरन्मण्डयन्वनम् '

‘विभ्रद्दामः कनककपिशं वैजयन्तीं च नात्तां वृन्दारण्यं स्व-
पदरमणं प्राविशत्’ इति शुकश्लोकान्वयान्त्य श्लोकस्यात्यन्त-
सादृश्यमिव । धामेत्युपक्रम्यान्ते ‘दैवतं किमपि’ इत्यु-
च्यते । धाम, दैवतं चेति ज्योतिरन्यते । वृन्दावनचरत्व-
कीर्तनेन निगमान्तचरत्वं व्यज्यते । तेन च प्रमाणलक्षणभू-
ताद्याध्यायस्य सूचनम् ॥

वाचं निजाङ्कुरसिकां प्रसनीक्षनाणो

वक्त्रारविन्दविनिवेशितराञ्चजन्यः ।

वर्णत्रिकोणरुचिरे वरपुण्डरीके

बद्धासनो जयति बल्लवचक्रवर्ती ॥ २ ॥

ध्रुवमत्र गोपालमन्त्रस्तद्यन्त्रं चाभिज्ञेयेते । नामाक्षराणि
लिखितान्यष्टदलपद्ममध्यस्थत्रिकोणवन्त्रे । रक्षार्थं तत्र निवे-
शितोऽयं डिम्भः । ‘तेनैव रक्षां परमार्थवेदी’ इति तेनैव
तस्य रक्षा कार्यते पित्रा माता च । तस्मृते न कस्यापि
पालनसामर्थ्यम् । तद्रक्षणे तं विना कोऽन्यः शरणीक्रियेत ।
गोपालमन्त्रस्तद्यन्त्रं च गोपालस्य रक्षा भवति । कोणत्रये
लिखिता वर्णा गोपालपदघटकानि ब्रह्मक्षराणि । ‘निजाङ्कुर-
सिकाम्’ इत्यनेन गोपालनामलेखनं व्यञ्ज्यते इव । गोपालनाम
गोपालाङ्को भवेत् । ‘नामान्वतन्तस्य यशोहितानि’ इति श्री.

शुकः । निजाङ्को लिखितगोपालनाम । तत्र रसिका तदङ्कस्था वाग्देवी । गोपालपदसरस्वत्यां गोपालाङ्कस्था सरस्वती रसिका । यथा तदङ्करत्रिका तथा यन्त्रलिखिताक्षरत्रये गोपालाङ्केऽपि रसिका । गोपालाङ्कासिकारसिकां तत्र स्थित्वा गोपालासनभूतेऽष्टदले पद्माकारे यन्त्रे विद्यमानत्रिकोणकोणत्रयलिखितगोपालनाम्नि चक्षुषी प्रसार्य तत्सादरं प्रसमीक्षमाणां देवीं वाचं गोपालः प्रसमीक्षते । स्वनाम्नि रसिकां तत्समीक्षमाणां कृतज्ञो गोपालः प्रसमीक्षमाण आस्ते । तन्निजनाम सा सादरं वीक्षते । तस्यां तत्कटाक्षाः सानुग्रहं पतन्ति । गोपालः सरस्वतीपालकः । तन्नाम्नि तस्या रसः सहजः । स्वपालकगोपालाङ्कस्थत्वं न्याय्यं सरस्वत्याः । सरस्वत्या अपि गोपालः पिता । ‘पिताहमस्य जगतः’ इत्युक्तजगत्पितुः सरस्वत्येका नाकन्या भवेत् । पितुरङ्के रसिका स्यात्कन्या । प्रौढा पुत्री न पितुरङ्के निविशेत् । ‘येनैवालिङ्गिता कान्ता तेनैवालिङ्गिता सुता’ इति भावशुद्ध्या न दोष इति चेदयं पिता श्वशुरोऽपि भवति । कथं तदङ्के आसनम् ? इदानीमवसरो लभ्यते । श्वशुरः पिता गोपालशिशुरभवत् । तदङ्कस्पर्शे तत्रासने च नानौचित्यम् । लब्धोऽवसरो न त्यज्यते । अत एव शिशोः स्वाङ्के निवेशनस्योचितत्वेऽपि शिशोरङ्केऽस्यानिवेशनम् । अत्रानसूयादत्तात्रेयवृत्तान्तः स्मर्तव्यः । वि-

चित्रवागर्थसिद्धिहेतोराचार्यैर्वाक्पालकगोपालकटाक्षितवाग्दे-
 वीस्मरणमपि क्रियत इत्यवधेयम् । ‘देवीं वाचमुपासते हि
 कवयः ।’ वाग्देव्या भगवत्कटाक्षविषयत्वेनात्र स्मरणं ल-
 भ्यते यद्यप्युपसर्जनतया । विशेषणत्वेन वाग्देव्या अप्युपा-
 स्यान्तर्गतत्वं सिद्धयति । ‘गुरुकुलक्लिष्टो मुरारिः कविः’
 इति गुरुकुलक्लेशमात्रमाद्रियते । वाग्देव्युपासनेऽनादरो भ-
 वति । गुरुकुले भूयः परिश्रान्तमाचार्यैः । तदुक्तं तैरेव
 ‘पर्याप्तं पर्यचैषं कणचरणकथामाक्षपादं शिशिक्षे मीमांसा-
 मांसलात्मा समजनिषि मुहुः सांख्ययोगौ समाख्यम्’ इति ।
 वाग्देवतानुग्रहश्च भूयान्लब्ध आचार्यैः । मुख्यवाग्देवता चा-
 दिमा देवता हयवदनतनुः । नष्टवेदसंप्रदायस्याद्यप्रवर्तयितृ-
 त्वेन पालयित्री । सा च गोपालाभिधाना । गावो वेद-
 वाचः । तत्पालको गोपालो हयवदनाभिन्नः । सरस्वती च
 हयवदनविभूतिः । हयवदनश्चाचार्यस्योपास्यदेवता । ‘...देवी
 सरोजासनधर्मपत्नी । व्यासादयोऽपि व्यपदेश्यवाचः स्फुर-
 न्ति सर्वे तव शक्तिलेशैः ॥’ इति हयग्रीवस्तोत्रे । यदा
 सरस्वती गोपालाङ्गरसिका तत्रास्ते, तां वेदवाचा रञ्जयितुं
 पाञ्चजन्यं मुखे निवेश्य प्रणवमाध्मापयति । सा च गोपाल-
 मुखात्पाञ्चजन्यद्वारा निःसरत्प्रणवं श्रुत्वा हृष्यति । भर्त्रे
 वेधसे उपदिदेश वेदान्भगवान् । इदानीं पत्न्यै तदुपदेशः

क्रियत इव ॥

अस्मिन्श्लोके भाव्यमानः प्रकारविशेषो न सम्यग्ज्ञायते ।
मन्त्रमहोदधावष्टादशाक्षरगोपालमन्त्रः पठितः ' क्लीं कृष्णाय
गोविन्दाय गोपीजनवल्लभाय स्वाहा ' इति । गोपालमन्त्रे
गोपीजनवल्लभत्वकीर्तनमस्ति । तदनुसृत्य ' वल्लवीजनव-
ल्लभम् ' इति पूर्वश्लोके उक्तं स्यात् । उत्तरत्र तदनुवृत्तिश्च
तदनुसारेण स्यात् । ' स्मरेद्वृक्षवने रम्ये मोहयन्तंमनारतम् ।
गोविन्दं पुण्डरीकाक्षं गोपकन्याः सहस्रशः ॥ आत्मनो
वदनाम्भोजप्रेषिताक्षिमधुव्रताः । पीडिताः कामबाणेन विरा-
माश्लेषणोत्सुकाः ॥ फुलेन्दीवरकान्तमिन्दुवदनं बर्हावतंसं
प्रियं श्रीवत्साङ्गमुदारकौस्तुभधरं पीताम्बरं सुन्दरम् । गो-
पीनां नयनोत्पलार्चिततनुं गोगोपसङ्घावृतं गोविन्दं कल-
वेणुवादनपरं दिव्याङ्गभूषं भजे ॥ ' इत्यादिध्यानश्लोकास्तत्र
पठ्यन्ते । ' वृक्षवने रम्ये.....गोपकन्याः सहस्रशः '
इत्यस्य सादृश्यं प्रथमश्लोके । ' मदनातुरवल्लवाङ्गनावदना-
म्भोजदिवाकरो युवा ' इति द्वितीयध्यानश्लोकसदृशः । गोपी-
नां नयनोत्पलार्चिततनुम् ' इत्येतत् ' ब्रजयोषिदपाङ्गवेदनी-
यम् ' इत्यस्य सदृशम् ॥

वाचम् । वाग्देवीं सरस्वतीम् ॥

निजाङ्गरसिकाम् । स्वाङ्के ससन्तोषं स्थिताम् । स्वपा-
लकपित्रङ्गरसिकत्वं दुहितुर्न्याय्यम् । अर्भकः खल्वयम् ।
यद्यपि तस्य सा स्नुषा भवेत्, अर्भकावतारस्य तस्याङ्क-
रसिकत्वं तस्या न दोषाय । तदङ्कस्थायास्तन्नामाक्षरेषु यन्त्र-
स्थत्रिकोणलिखितेषु तस्या दृष्टिः सादरं पतति । तद्वीक्षणेन
सा रसेन पूर्यते । तत्र स्वनामरसिकां तां शिशुः समीक्षते ॥

वक्त्रारविन्दविनिवेशितपाञ्चजन्यः । कण्ठः पाञ्चज-
न्यसदृशः । कण्ठसंबन्धि वक्त्रम् । अत्र वक्त्रे पाञ्चजन्यः ।
तत्स्मरणं चाचार्यस्य मधुमयवाग्दानोपयोगि भवति । तत्प्रा-
न्तेन खलु बालो ध्रुवः कृपया कपोले पस्पृशे । तत्रापि गो-
विन्दः खलु पस्पर्श । प्रणवमहिमवत्पाञ्चजन्यक्रमेण स्वाध्या-
तामिमां स्तुतिं गोपालः स्वयमिति मुखरीकृत्य संमोदते स्मे-
त्यपि व्यज्यते । पाञ्चजन्यमाध्मायंस्ततो निःसृतां वाचं प्रस-
मक्षिमाण इत्यपि स्यात् । अचक्षुः पश्यति । अकर्णः शृणो-
ति । तादृषय इक्षणश्रवणयोर्न भेदः । स्वतः सदा प्रत्यक्षेण
स सर्वं वेत्ति । न तस्य करणापेक्षा ॥

वर्णत्रिकोणरुचिरे । गोपालाक्षरघटिते तत एव रुचिरे ॥

वरपुण्डरीके । वर इत्यष्ट । अष्टदलपुण्डरीकाकारे आ-

सने । दहरं पुण्डरीकमस्यान्तरं वेश्म । ब्रह्मपुरं च वेदार-
ण्यकपुरं भवति । तच्च वृन्दावनम् । अस्य गोपालस्य बहि-
रवस्थितत्वात्पुण्डरीकाकारासनं बध्यते । पुण्डरीकवेश्मनो
वरपुण्डरीकमुचितमासनम् ॥

बद्धासनः । इदानीमासने बद्धो मात्रा । इतः परमागः-
कारी दाम्ना भन्त्स्यते ॥

जयति । जयन्तीसंभव इतरेषां जयं तनुते । स्वयं जय-
तीति किमु वक्तव्यम् ॥

वल्लवचक्रवर्ती । वल्लवीजनवल्लभमित्यस्यानुवृत्तिः । वल्लव-
चक्रमध्यस्थः । वल्लवचक्रवर्तिनो यन्त्रचक्रवर्तित्वमुचितम् ।
अङ्कस्थवाग्देवीकस्य पाञ्चजन्यवद्वक्त्रकस्य च गोपालशिशो-
रुपासनमत्र भाव्यते । सरस्वत्युपासनं विहितम् । पाञ्चज-
न्यध्यानं विहितम् । गोपालोपासनं च विहितम् । फलं
वागर्थसिद्धिः । किमत्रोपासनभेदः, उत विशिष्टमेकमुपासनम् ।
सरस्वती, पाञ्चजन्यः उभौ गोपालविशेषणे । तथा च
विशिष्टोपासनविधिः ॥

आम्नायगन्धिरुदितस्फुरिताधरोष्ठ-

मास्राविलेक्षणमनुक्षणमन्दहासम् ।

गोपालडिम्भवपुषं कुहनाजनन्याः

प्राणस्तनंधयमवैमि परं पुष्पांसम् ॥ ३ ॥

अत्र डोलास्थितस्य शिशोरनुभवः । अत्र तार्तीयलक्षण-
सूचनं स्पष्टम् । आम्राय इति श्रुतेर्ग्रहणम् । स्फुरिताधरोष्ठ-
मिति वाक्यस्य । गोपाल इति समाख्यायाः । यशोदाकृते-
र्जननीस्थानापन्नायाः कुहनाजनन्याः प्राणस्तनंधयत्वरूपपर-
मपुरुषलिङ्गस्य च सूचनं भवति । ‘पुनर्विवक्षुः स्फुरिताध-
रोष्ठः’ इत्यादाविव स्फुरिताधरोष्ठत्वं वचनप्रारम्भसूचकम् ।
गोपालस्य वाक्पालकत्वं पूर्वश्लोके सूचितम् । तन्मुखाद्वेदस्य
निःसृतत्वमत्र संकीर्त्यते आम्रायगन्धिरुदितेति । शिशोः
सीताया वदनकमलस्य जनकेन स्मरणं वर्ण्यते भवभूतिना
‘अनियतरुदितस्मितं विराजत्’ इत्यादिश्लोके ।

सर्वदमनं भरतं शिशुं दुष्यन्तोऽनुभवति ‘आलक्ष्य
दन्तमुकुलान्यानिमित्तहासैः—’ इत्यादिना । तदुभयमत्र भा-
व्यम् । पाञ्चजन्यं वक्त्रे विनिवेश्य प्रणवमुज्जगार सरस्वतीं
तं प्राहयितुम् । प्रणवो गोपालमुखनिःसृतः, प्रणवाकारपा-
ञ्चजन्यनिःसृतश्च । गोपालो वेदप्रवर्तक इति नाद्यापि
सिद्धामित्याक्षिप्तेऽस्य रुदितमाम्रायगन्धीत्युच्यते । न केवल-
मस्य निःश्वसितं वेदाः, अस्य रुदितमप्याम्रायगन्धि । गो-

पालार्भकमनुभवामः । ‘बालानां रोदनं बलम्’ इति प्रसिद्धम् । नायं रोदिति । कथमयं बालो भवेदित्याक्षिप्तेऽस्य रुदितं वर्ण्यते । अस्य वेदा बलम् । ज्ञानमयस्य वेदा बलम् । अनन्ता वेदाः । अनन्तमस्य बलम् ॥

आम्नायगन्धिरुदितस्फुरिताधरोष्ठम् । अस्य निःश्वसितं वेदाः । अस्य मुखान्निःसृतं रुदितं नियतमाम्नायगन्धि भवेत् । रुदितस्यानियतत्वेऽपि तस्य गन्धवत्त्वं नियतम् । तदेकान्तत्वं सूच्यते इत्वेन । ‘अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितम्’ इत्यादिश्रुतिः प्रत्यभिज्ञाप्यते । अधरोष्ठस्फुरणं शिशुस्वभावः ॥

आस्राविलेक्षणम् । अवश्यायावसिक्तस्य पुण्डरीकस्य चारुतानुभूयते ॥

अनुक्षणमन्दहासम् । रुदितस्मितयोरनिमित्तत्वमात्रत्वमुक्तं महाकविभ्याम् । रुदितानुक्षणे मन्दं हसनं शिशुस्वभावः ॥

गोपालडिम्भवपुष्पम् । नात्र गोपालनामग्रहणम् । तस्य यन्त्रस्थत्वेन गोपनीयत्वात् । पूर्वश्लोके ‘वर्णत्रिकोणरुचिरे’ इति तत्सूचनम् । अत्र गोपालजातिग्रहणम् । अर्थाद्यन्त्रस्था-

क्षराणामकथितं कथनम् । अयं कुहनागोपो मिथ्यागोपः । कुह-
नाडिम्भं कुहनाजनन्युपसीदेदिति चारु व्यज्यत इव । ‘मा-
तरं द्विपदा इति ख्यातो लोकप्रवादोऽयम्’ इत्यादिकविः ॥

कुहनाजनन्याः । ‘कंसप्रयुक्ता किल कापि माया व्रजं
यशोदाकृतिराविवेश’ इति यादवाभ्युदये । मायापर्यायप्र-
कृतिः पूतना । प्रकृतिश्च कुहनाजनयित्री माया । भगवतः
स्वरूपतिरोधानकरी सा । तिरोधानमोहादिकुहनोत्पादयिज्याः
प्रकृतेः पूतनायाः ॥

प्राणस्तनंधयमवैमि परं पुमांसम् । प्रकृतेर्जीविताप-
हारकत्वादयं परः पुमानिति निश्चिनोमि । परं पुमांसम-
न्तरा को वा मायां छिन्द्यात् । ‘प्राणैः समं रोषसमन्वितो-
ऽपिबत्’ यथा सागरशोषणं रामशरेण, तथा प्रकृतिभूत-
पूतनाप्राणस्तन्ययोर्धयनं गोपालेन । ‘मायां बन्धयन्तीं धय-
न्ती’ इति शठरिपुभागितिविषये आचार्याः । गोपा-
लवृष्णामयत्वात्तस्यास्तादृशं सामर्थ्यम् । प्रकृतेः स्तन्यं
विषसंमिश्रमस्मत्कर्मणा । जगद्गुरोस्तद्विषसंमिश्रं स्तन्यं रस्य-
मासीत् । रसस्य गोपालस्य किं नाम रस्यं न भवेत् ? रस-
स्य तस्योत्सवो रासोत्सवः । तत्संकल्पेन कर्मोच्छेदे विषसं-
मिश्रा प्रकृतिरस्माकं रस्या भवेत् । आनुकूल्याविर्भावादेवा-

नन्दरूपा भवेत् । ‘स्तन्यं तद्विषसंमिश्रं रस्यमासीज्जगद्गुरोः’
 इति शुकः । जगद्गुरोरित्यनेन प्रकृतेर्विषस्य सुखवन्मन्तव्यत्वं
 वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थैर्गुरुभिरित्यपि द्योत्यते । प्रथमगुरु-
 भगवान् । उभयलिङ्गाधिकरणे सर्ववस्तूनां स्वत आनुकूल्य-
 स्वभावत्वं व्युत्पाद्यते । मृत्युरेव यस्य हरिगुरोरुपसेचनं
 भवति, तस्य मृत्योः कस्यचित्साधनस्य विषस्य रस्यत्वे
 किमाश्चर्यम् ? गोविन्दोच्चारणेन कालकूटविषं पिवन्प्रह्लादः
 कामपि व्यथां विक्रियां वा न प्राप । मायाप्रकृति-
 प्राणधयनेनैव चेतनो रक्ष्येत मोक्षदानेन । यदि शिष्या
 मायाविषधयनेन मोक्षसाम्राज्यं लभेरंस्ततोऽपि किमानन्दनं
 भवेद्गुरोः । ‘जय जय जह्यजाम्’ इति श्रुतिभिः प्रार्थ्यते
 भगवांस्तद्गीतोपक्रमे । ‘छिन्द्याशु.....भवदीयमायाम्’
 इति शुकः । जह्यजामित्युक्तमायाहननम् ‘कुहनाजनन्याः
 प्राणस्तनंधयम्’ इत्युक्तम् । अस्मज्जन्मनिवृत्त्यर्थं खलु
जायते भगवान् । अस्मत्स्तनंधयत्वनिवृत्त्यर्थं तस्य स्तनं-
धयत्वम् । वयं प्रथमं प्रकृतिस्तनंधयाः । अनन्तरं मातृस्तनं-
 धयाः । अर्भकत्व एव मातृस्तनंधयाः । यावदायुषं प्रकृति-
 स्तनंधयाः । मातरि विरज्यामः । प्रकृतिस्तन्ये रज्यामः ।
 भगवान्मायाभूतपूतनास्तनंधयो भूत्वा तद्विषस्तनं निरवशेषं
 निपीयास्माकं पुनर्मातृस्तनंधयत्वम्, प्रकृतिस्तनंधयत्वं च

निवर्तयति । अत एवोक्तमाचार्यैरेतद्वृत्तान्तवर्णने यादवाभ्यु-
दये 'स्तन्येन मातुः सह पूतनायाः प्राणान्पपौ लुप्तपुनर्भ-
वायाः । यदद्भुतं भावयतां जनानां स्तनंधयत्वं न पुनर्ब-
भूव ॥' इति ॥

आविर्भवत्वनिभृताभरणं पुरस्ता-

दाकुञ्चितैकचरणं निभृतान्यपादम् ।

दध्ना निमन्थमुखरेण निबद्धतालं

नाथस्य नन्दभवने नवनीतनाख्यम् ॥ ४ ॥

प्रकृतिविषनिःशेषधयनजन्याविद्यानिवृत्तिरुक्ता । भगव-
दानन्दनटनदर्शनजन्यपरमानन्दानुभवः प्रदर्श्यते । 'अवैमि
परं पुमांसम्' इति ब्रह्मविज्ञानमुक्तम् । तेन प्रकृतिविषहरण-
मपि सूचितम् । तदानीं स्वस्वरूपाविर्भावः स्यादित्युच्यते
सूत्रकृता 'संपद्याविर्भावः स्वेन शब्दान्' इति । तिष्ठतु स
आविर्भावः । पश्चाद्भवतु सः । गोपालस्य नवनी-
तनटनाविर्भावः पुरस्ताद्भवतु । तन्नटनमनुभूयानन्तरं
संपत्स्ये यद्यपि प्रतिबन्धकमायानिवृत्तिर्निर्वृत्ता । कुञ्चि-
तपादः श्रीनटराजः । चिदम्बरे चित्समायामीश्वरो नृत्यति ।
अयं गोपालशिशुराकुञ्चितपादः । आनन्दो ज्ञानवि-
शेषः । यदि सामान्यात्मकज्ञानाकाशे ईश्वरो नटति, अयं

ज्ञानविशेषभूतनन्दभवने नटतीति वैजात्यम् । नन्दभवत्तं
चानन्दभवनम् । नाथशब्दश्चेश्वरपर्याय इत्यप्यवधेयम् ।
यदीश्वरो भिक्षुरयमपि नवनीतभिक्षुः । नाथशब्दः कर्तरि
व्युत्पत्त्या याचकार्थकोऽपि भवति । नवनीतं याचतेऽयं वि-
चित्रं नृत्यन् । चतुर्थलक्षणविषयभूतप्रयुक्तिरत्र सूच्यते ।
‘अथातः क्रत्वर्थपुरुषार्थयोजिज्ञासा’ इति तल्लक्षणोपक्रमः ।
अस्य नटस्य चेतनमोक्षणदीक्षा सपत्नीकस्य दया दीक्षाशे-
षजनमोक्षणे । मोक्षश्च मनसस्तत्र लयेन हृदयग्रन्थिच्छेदेन
च भवेत् । नवनीतं च द्रुतमातिमृदु मसृणं मुमुक्षुचित्तम् ।
अद्रुतममुमुक्षुसंसारिचित्तम् । यागसमाप्तेः पूर्वं यागदीक्षितो-
ऽयायजूकलोकसामान्यमतिवर्तते । यागो न संपूर्णः । अयं
यज्वा मध्यमावस्थः । व्रतोपवासप्रजागरादिभिरस्य महदौ-
ष्ण्यं स्यात् । नेत्रयोर्महान् दाहश्च स्यात् । तच्छान्त्यर्थं तस्य
तद्वन्मध्यमावस्थनवनतिनाञ्जनमभ्यनुजानाति श्रुतिः । नवनी-
तचोरः कृष्णो मुमुक्षुगोपीनवनितहृदयचोर इति स्वापदेशा-
र्थः । यदा भगवद्विषये द्रवति चित्तम्, तदानीमेव भगवां-
स्तच्चित्तं गृह्णाति, तदात्मसात्करोति च । एतदभिप्रेयते ‘गो-
पीमनांसि नवनतिमुतामुमोषीः’ इति श्रीवित्साङ्कमिश्रैः । भग-
वांश्चेतनरक्षादीक्षितः । तस्य क्रतुश्चेतनरक्षणम् । तच्च तद्दृ-
यस्य ग्रहणेन भवेत् । नवनतिदशापन्नमुमुक्षुहृदयग्रहणेन भ-

गवतः क्रतुर्निर्वर्त्यते । मुख्यं नवनीतमेवाश्रितद्रव्यत्वादीप्से-
 च्चेत्तत्पुरुषार्थं स्यान्न क्रत्वर्थम् । स्वकामनाप्रयोज्यत्वं वा
 स्वक्रतुनिर्वर्तनप्रयोज्यत्वं वा नवनीतार्थनटनभ्येति मीमांसा
 भवति । नाट्यस्य मुख्यनवनीतलाभः प्रयोजको वा नवनी-
 तसमानहृदयहरणेन चेतनरक्षणत्रतनिर्वर्तनं प्रयोजकं वेति
 विचारः सूच्यते । एतच्च श्रीवत्साङ्कमिश्राणां श्लोके स्पष्टम् ॥

आविर्भवतु । मम लोचनचमत्काराय चाक्षुषं भूयात् ।
 न शुद्धब्रह्मचैतन्यमात्रापरोक्ष्यं काङ्क्षामः अपरोक्ष्ये न ब्रह्मणः
 प्राधान्यरूपविशेष्यत्वमिच्छामः । इच्छामस्तस्य विशेषणत्व-
 मात्रम् , तन्नाट्यस्य च विशेष्यत्वम् । न जयन्तीसंभवमात्रेण
 तृप्यामः । तन्नाट्यस्याविर्भावमभिलषामः । ‘रुरुदुः सुस्वरं
 राजन्’ इति गोपीरोदनं श्रुत्वा गोपालः शौरिराविरभूत् ।
 पूर्वश्लोके स्वस्यैवरुदितमुक्तम् । अत्र तन्नाट्यस्याविर्भावः ।
 रुदितानन्तर्यमाविर्भावस्योभयत्र समानम् ॥

अनिभृताभरणम् । ‘निजानि निःशब्ददशां ययाचे ।
 बद्धाञ्जलिर्बालविभूषणाणि’ इत्याभरणानां निःशब्दताभ्यर्थनं
 नवनीतचौर्यकाले । अत्र मातरं वा गोपीर्वोपनृत्य याचनाव-
 सरत्वात् , नर्तनोपयुक्तत्वाद्भूषणानां सततशब्दायमानत्वमि-
 ष्टमावश्यकं च । अस्मिन्पादेऽनिभृतेत्यन्तस्पादे निभृतेति ।

एकः पादोऽनिभृताभरणोऽन्यो निभृतः । नर्तनमनुकुर्वतः
श्लोकपादे ॥

पुरस्तात् । ‘स पुरस्तात्’ इति भूमविद्योक्तप्रत्यभिज्ञा-
पनम् ॥

आकुञ्चितैकचरणं निभृतान्यपादम् । एकान्यशब्दाव-
व्यवस्थां सूचयतः । नाट्ये पर्यायेण पादयोराकुञ्चितत्वं
निभृतत्वं च । ‘सव्यं पादं प्रसार्य’ इत्यादाविव न व्य-
वस्था ॥

दध्ना निमन्यमुखरेण निबद्धतालम् । ‘दधिरवैर्यत्ता-
ण्डवं शिक्षितम्’ इति भाट्टानुभवः स्मार्यते । नवनीतनटनस्य न
बाह्यस्तालो भवति । यत्र नवनीतं तत्रैव दधानि तालोऽपि
भवति । ‘असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥’

नाथस्य नन्दभवने नवनीतनाट्यम् । नवनीतनटने
आचार्याणामधिका प्रीतिरिति तात्पर्यचन्द्रिकायां दिव्यश्रेष्ठी-
तविषये भाष्योक्तादिपदविवरणे तस्य स्वशब्देन निर्देशाद्गम्यते ।
‘अशिक्षितं तुम्बुरुनारदाद्यैराभीरनाट्यं नवमास्थितेन’ इति
यादवाभ्युदये । यथा रागादीनां भैरवीकाम्बोध्यादिसंज्ञा-
स्तद्वदस्याभीरनाट्यमिति संज्ञा । एतन्नाट्यस्य नवनीतत्वं नूत-

नत्वेनानीतत्वात् । यन्नवमभवत्तदस्य नवनीतस्य नवनीत-
त्वम् । तस्य नूतना संज्ञा आभरिनाट्यमिति । आभरिना-
ट्यस्य नवत्वविशेषणं यादवाभ्युदये । नाट्यस्य नवत्वमा-
चार्यचित्तमावर्जयति । नवमानीतं नाट्यं नवनतिनाट्यं
भवेत् । नवनीतार्थं नाट्यं भगवतः । मम तु नाट्यमेव
नवनीतम् । नवं भगवद्विषयतां नीतं हृदयमपि नवनीतम् ।
नवमपूर्वं भगवत्प्रावण्यस्वभावं नीतम् ॥

हर्तुं कुम्भे विनिहितकरः स्वादु हैयङ्गवीनं

दृष्ट्वा दामग्रहणचटुलां मातरं जातरोषाम् ।

पायादीषत्प्रचलितपदो नापिगच्छन्न तिष्ठ

न्मिथ्यागोपः सपदि नयने मीलयन्विश्वगोप्ता ॥

नवनीतं यथाचे मातरं गोपीश्च । याच्छायां मोघायां
ताः संतोषयितुं तत्पुरतो विचित्रं ननर्त । तथापि तास्तद्वा-
ञ्छितं न ददुः । जीवनं खलु नवनीतं गोपिकानाम् । त-
द्विक्रीय तासां जीविका भवति । यथा पुष्पमालाविक्रयेण
मालाकाराणाम् । अत एव मालाकारेण भगवते सहर्षं
तत्समर्पणे विस्मयते ऋषिः ‘ धन्योऽहमर्चयिष्यामीत्याह
माल्योपजीवनः ’ इति । उपजीवनपदेन जीविकाहेतुभूततदानस्य

दुष्करत्वं व्यज्यते । नवनीतनटनेऽपि यदा न ददुस्तच्चौर्ये-
 प्रवृत्ते गोपालः । पादयोः श्रमो वृथाभूत् । इदानीं करेण
 रहो गृह्णामीति हरणे प्रवर्तते । पादव्यापारभूतनटनस्य नै-
 ष्फल्ये करेण हरणे प्रयत्नः क्रियत इति व्यज्यते 'हर्तुं
 कुम्भे विनिहितकरः' इति श्लोकोपक्रमे । अस्माभिर्गोपाल-
 नाख्यरूपनवनीतं लब्धम् । तेन तु नवनीतं न लब्धम् ।
 अस्मत्प्रयत्नः सफलोऽभूत् । नवनीतलाभार्थस्तत्प्रयत्नो वृथा-
 भूत् । पूर्वमलब्धमेव नवनीतं हैयङ्गवीनशब्देनोच्यते । तेनापि
 नवत्वं स्पष्टीक्रियते । क्रमविचारः पञ्चमलक्षणे । अत्र
 क्रमणरूपक्रम उचितो वा न वेति वितर्कडोलारूढो गोपा-
 लः । द्वितीयतृतीयश्लोकयोरन्यो डोलारोहः । ईषत्प्रचलित-
 पदः क्रमणे प्रवृत्तः । क्रमणतदभावयोर्मध्ये डोलायतेऽस्य
 मनः । नापि गच्छति न तिष्ठति । संशयप्रयोज्या मीमांसा ।
 अन्यतरकोट्यनिर्णयेन संशयः । अत्र क्रमविषयमीमांसा
 भगवतः । 'विष्णोः कटाक्षम्' इति भगवतोऽस्मदनुजि-
 घृक्षास्मदुद्धिपूर्वप्रयत्नात्पूर्वमेव भवतीति क्रमः प्रदर्श्यते
 'हर्तुं कुम्भे विनिहितकरः' इति । कुम्भो देहः । नवनीत-
दशापन्नं मनो हर्तुं देहान्तः करं निदधाति । अस्मन्मनस
 ईश्वरसात्करणे तस्यैव प्रथमप्रवृत्तिर्योज्यते । हरणावसरप्रती-
 क्षः सो यथा चोरः । ईश्वरस्य सौहार्दं प्रथमम् । अनन्तरं

यदृच्छासुकृतम् । तत्र च नास्माकं बुद्धिपूर्वककृतिमत्त्वम् ।
 'स्वलभितममुद्गमे सुकृतलक्षणे कुत्रचिदुणक्षतलिपिक्रमादु-
 पनिपातिनः पाति नः' इत्याचार्याः । न खलु घुणा अक्षरं
 रचयाम इत्यभिसंधायाक्षराकारक्षतानि कुर्वन्ति तालपत्रेषु ।
 अक्षरनाशनार्थं तेषां क्षतकरणप्रवृत्तिः । तथापि यदृच्छया
 तदिच्छाविरोधेनाक्षराकारता जायते तत्क्षतेषु । अक्षरं पदं
 माभूत्क्षरमेवास्त्वस्माकमित्येव वयं संकल्प्याक्षरमवनविरोधि-
 दुष्कृतमेव चिकीर्षामः, कुर्मश्च । अपकृतौ चिरदीक्षिताः
 खलु वयम् । तथापि कदाचिददृश्येनास्मत्संकल्पविरुद्धं यदृ-
 च्छया किञ्चित्सुकृतं कुर्महे कारयिष्यामहे वा । यदृच्छा-
 नास्मदिच्छा, परं तु भगवदिच्छा । यदृच्छासुकृतेऽपि भग-
 वद्व्यापार एव । निदानं तत्रापि स्वयमखिलनिर्माणनिपुणः ।
 अस्मद्व्यापारः सुकृतप्रतीपः । यदृच्छासुकृतरूपद्वितीयपर्व-
 ण्यपि भगवदुद्यमस्य प्राधान्यम् । विष्णोः कटाक्ष इति
 तृतीयपर्व ऐकान्त्येन तद्व्यापारः । एवमस्मन्मोक्षणनिर्वर्तने
 भगवतः प्रवृत्तेः प्राथमिकत्वमनन्तरमप्रतिषेधरूपा द्वेषाकारा
 मनोवृत्तिरस्मदीयेति शास्त्रीयः क्रमो बोध्यते श्लोकादौ । एते-
 नापि क्रमलक्षणविषयसूचनमित्यवधेयम् ॥

दत्तं कुम्भे विनिहितकरः स्वादु हैयङ्गवीनम् । धर्म-

संस्थापनार्थमेवावतीर्णस्य तदर्थमेव स्वेनावतीर्यत इति गाय-
तो योगेश्वरत्वेन प्रसिद्धस्य सर्वयोगोपदेष्टुर्धर्मसेतोः कथं
चौर्ये प्रवृत्तिः । अस्तेयरूपव्रतमपरिहार्यं योगिनः । स्वानुष्ठा-
नेन धर्मानुष्ठापनं न्याय्यम् । श्रेष्ठत्वाच्च स्वेन साध्वाच-
रणियं लोकान् 'रमणीयचरणम्' ग्राहयितुम् । अत्रोच्यते
गोकुले गोपालप्रादुर्भावनन्तरं प्रभूतत्वं नवनीतस्य । शुभेन
तन्मनसा ध्यातं बृन्दावनं गवां वृद्धिमभीप्सता । गोपाल-
शुभानुग्रहेण प्रभूतं नवनीतं लब्धं गोपीभिः । तेन गोपालेन
देवेन दत्तस्य नवनीतस्य तद्याचनं विनैव स्वयमेव तस्मै
प्रदानं वैधम् । तद्वत्तं याचमानायापि तस्मा अप्रदाय भुञ्जा-
ना गोप्यः स्तेना भवेयुः । स्वेन तन्नवनीतापहाराभावे आ-
श्रितानां चौर्यदोषो नियतभावी । स मामूदिति स्वस्य चौर्य-
दोषोऽभ्युपगम्यते । स्वस्येश्वरत्वाच्च दोष आत्मानं बाधेत ।
'तेजीयसां न दोषाय' । अनीश्वरजनस्य दोषस्तं बाधेत ।
गुरुलघुविचारं सम्यक्कृत्वा भगवताश्रितचौर्यनिवारणार्थं
स्वचौर्यमभ्युपगम्यते । 'स्वनिगमप्रपहाय मत्प्रतिज्ञामृत-
माधिकर्तुम्' इति खलु तत्स्वभावो वर्ण्यते । अस्म-
ज्जन्मनिवृत्त्यर्थं भाविनोऽस्मज्जन्मभेदान्स भजते । अ-
स्मत्पुनर्जनिनिवृत्त्यर्थं तस्यावताररूपजनिः । अस्मद्भक्तिभारो-
ऽङ्गीक्रियते तेन । आत्मवदस्मान्स पश्यति । वयं तमात्म-

त्वेन नाङ्गीकुर्यः । स एवास्माकं परम आत्मा । अयं
 सूर्यसूर्यः स्वकरमस्मन्नवनीतहृदये प्रसारयंस्तद्वीकुर्यादिति
 मनोरथो व्यज्यते । वदनाम्भोजदिवाकरो युवेति वक्ष्यते ।
 हृदाकाशे चिदादितः सदा भाति निरन्तरम् । नास्तमेति ।
 हृदयाम्भोजदिवाकरोऽपि भवति । न चोदेति ॥

स्वादु । ‘पत्रं पुष्पं फलं तोयम् —’ इत्यादिबाह्यान-
 क्रीतान्सर्वसुलभान्पदार्थानप्यश्नाति तीव्रक्षुधार्तः । तांश्च बहु-
 मन्यते । यथान्तरक्षमादिकुसुमैर्भगवान्संतोष्येत न तथा
 बाह्यकुसुमैः । यदि हृदयपुण्डरीकमेव पुष्पत्वेनोपह्रियेत
 तस्मात्स्वादुतरं किं तस्य ॥

हैयङ्गवीनम् । द्रवितुमिदानीमेवाराब्धं नवं नवनीतद-
 शाप्रारम्भं चित्तं तेनापजिहीर्षितम् । द्रवणप्रारम्भ एव तदन-
 पहारे तत्पुनः कठिनीभावमापत्स्येत । तन्माभूदिति तस्य
 सद्य एव चोरणम् । अत्र हैयङ्गवीनपदप्रयोगेणैतच्चारु
 व्यज्यते ॥

दृष्ट्वा दामग्रहणचटुलां मातरं जातरोषाम् । श्रेयांसि
 बहुविघ्नानि । सर्वशक्तस्येश्वरस्यापि परःसहस्रं विघ्ना ।
 ‘विघ्नायुतेन गोविन्दे नृणां भक्तिर्निवार्यते’ यो वा को वा

तद्विषये यतताम् । ईश्वर एव यतताम् । भक्तिविषययतने
 विघ्नाः स्युरेव । विघ्नाभावे सर्वे सद्यो मुच्येरन् । अत्र
 मातैवाजानती पुत्रश्रेयःपरिपन्थिनी भवति । निश्रेयसं दातुं
 यतते पुत्रो नवनीतहृदयहरणेन । तेन चात्मानमानन्दयि-
 तुमतिशयवन्तं कर्तुं चेच्छति । हृन्नवनीतहरणेनैव तस्य
 स्वास्थ्यमारोग्यं च भवेत् । तदचोरयंस्तदभुञ्जानो नितान्तं
 ज्वरति, तप्यते च । नवनीतस्याधिकप्राशने मान्द्यमस्वास्थ्यं
 च स्यादिति मन्यतेऽर्भकं प्राकृतं मन्यमाना माता । न सा ✓
 विवेद पुत्रस्य तदनशने ज्वरवृद्धिम्, अशने च विज्वर-
 ताम् । मातरं स्वस्वास्थ्यपरिपन्थिनीं न न्यषेधन्मातृभक्तः
 सुतः । पितृवचनपरिपालनं कृतं रामेण, सपत्नीमातृवचन-
 परिपालनं च । धर्मबन्धेन बद्धः कैकेय्या पिता । तथा तेन
 च बद्धो राम आरण्यकव्रते । वनगमनं निषेधन्ती माता नानुव-
 र्तिता तेन । मात्रा बध्यतेऽयं सुतः । तस्याः सुतबन्धनोद्यमः पुत्र-
 स्नेहमयभावकृतः । हितशिक्षणबुद्ध्या तस्याः कोपः । ‘मुहुः
 प्रवृत्तं नवनीतचौर्ये वत्सान्विमुञ्चन्तमदोहकाले । उलूखले
 कुत्रचिदात्तपुण्ये बन्धुं सतां बन्धुमियेष माता ॥’ इति
 यादवाभ्युदये । उभयत्र मातेति प्रयुज्यते । मातेति गुरुत्व-
 बोधनेन तस्यास्तत्स्वलने शासितृत्वस्यावश्यकता बोध्यते ।
 तद्वोध्यत इव श्रीवत्साङ्गमिश्रैर्गुर्वीशब्देन ‘त्वामन्यगोपगृह-

गन्धमुषं यशोदा गुर्वी त्वदीयमवमानममृष्यमाणा । प्रेम्णाथ
 दामपरिणामजुषा बबन्ध तादृङ्गन ते चरितमार्यजनाः सह-
 न्ते ॥’ इत्यतिमानुषस्तवे । यथा प्रतिपाद्यमतिमानुषं तथा
 प्रतिपादकः स्तवोऽप्यतिमानुषः । यथा माता पुत्रावमानं न
 सेहे, तथा पुत्रस्य बन्धनाभ्युपगमेन मातृवशवर्तित्वं तद्वृ-
 हस्थोलूखलवशवर्तित्वं चार्यजना न सहन्ते । ‘गोप्याददे
 त्वयि कृतागसि दाम तावद्या ते दशाश्रुकलिलाञ्जनसं-
 भ्रमाक्षम् । वक्त्रं विनीय भयभावनया स्थितस्य सा मां
 विमोहयति भीरपि यद्विभेति’ इति कुन्त्यनुभवः । न मुख्य-
 मातृवशवर्तित्वम्, किं तु तदभिमतविषयगोपीवशवर्तित्व-
 मिति गोपीपदेन सूच्यते । क्षत्रिया पितृष्वसा खलु कुन्ती ।
 गोपीकर्तृकदामबन्धनमर्भकस्योदरस्य, सर्वलोकाभयप्रदस्य
 शिशोर्भयभावनं च ताममोहयताम् ॥

पायादीषत्प्रचलितपदो नापि गच्छन् तिष्ठन् । मातृ-
 शासनभीतशिशुस्वभावस्य चारु वर्णनम् । प्रथमं पलायितु-
 मुपचक्रमे । धावनप्रयत्नक्षण एव तदुद्यमाद्विरराम । भया-
 स्थितिगत्योर्मध्ये वर्तत इव माधवः । स्वयं संकटे वर्त-
 मानो गतिमविन्दन्भीतभीतो गोपालो मां पायात् । ‘स
 मातुः स्विन्नगात्राया विस्रस्तकबरस्रजःकृपयासीत्स्वबन्ध-

ने ॥' इति यद्यपि कृपया स मातृवशोऽभूत्तया शासनाय,
सर्वेषां प्रशासिता सोऽस्मान्पातुं समर्थ एव । अनेन भीतभी-
तेनास्माकमभयप्रदानमलम् । नान्यतो वयमभयं वृणीमहे ॥

मिथ्यागोपः । अस्य अनन्याधीनैकसत्यवस्तुत्वेऽप्यस्य
गोपत्वं मिथ्या । नैजगोपबालत्वे गोपीदामतो भीतत्वं न्या-
य्यम् । अगोपोऽपि विभाय । किमस्य भक्तपारवश्यम् । मि-
थ्यागोपो विश्वस्य कृत्स्नस्य सत्य एको गोप्ता ॥

सपदि नयने मीलयन्विश्वगोप्ता । पायादिति प्रथमं
प्रार्थनम् । तस्य स्थितिगतिडोलान्दोलनदर्शने कथमेतत्संकट-
वर्त्यस्मान् रक्षेदिति शङ्का जायेतैव । तदपनीयते तस्य गो-
पत्वस्य वेषमात्रत्वस्य स्मारणेन मिथ्यागोप इति । प्रथम-
शङ्कायामपनीतायां लोचने भयेन मील्येते । तादृशभयापन्नः
कथं पायादिति पुनः शङ्कोन्मिषति । तदपनीयते विश्वगो-
प्तेति स्मारणेन । गोपालो विश्वपालकः । 'बाहुं भुजग-
भोगाभमुपधायारिनिषूदनः' इत्यत्र सागरमनुलङ्घ्य दर्भश-
यनादनुत्थाय भुजमुपधाय शयान एव शत्रून्निहन्तुं समर्थ
इत्यप्यर्थो लभ्यते 'उपधायारिनिषूदनः' इति समभिध्या-
हारेण । तथात्रापि 'नयने मीलयन्विश्वगोप्ता' इति सम-
भिध्याहारेण चक्षुषी मीलयित्वाप्ययं विश्वरक्षणसमर्थ इति

व्यज्यते । योगनिद्रया निद्राण एव जगद्रक्षति भगवान् ।
 सोऽस्य स्वभावः । न केवलं मां पातुं समर्थः । इमामव-
 स्थां संप्राप्तोऽपि विश्वं मां च गोपायेत् । मिथ्यागोपस्य
 सत्यगोप्त्वमिति विरोधः स्फोर्यते ॥

ब्रजयोषिदपाङ्गवेधनीयं

मधुराभाग्यमनन्यभोग्यमीडे ।

वसुदेववधूस्तनंधयं त-

त्किमपि ब्रह्म किशोरभावदृश्यम् ॥ ६ ॥

अन्यबहुगोपगृहगव्यमुषमेनं चिरचोरं दाम्ना भन्त्स्यमानं
 श्रुत्वा सर्वा ब्रजयोषितस्तत्र समेयुः । स्वगेहदामानि संद-
 धत्यपि यशोदा तानि सर्वाणि बन्धनायानलमिति ज्ञात्वा
 ब्रजस्थसर्वगृहदामानि तत्रानाय्य तं बन्धुं प्रचक्रमे । तास्ता
 योषितो यशोदयाहूताः स्वगृहदामानि तत्रानिन्युः । अयं
 राजपुत्रो मधुरानगरे जातो गोपीमध्यपीततस्तैर्दामीभरुदरे
 बध्यते । कोऽयं विधिरित्यतदर्हस्य राजपुत्रस्य शबरकुलम-
 ध्यपतितराजकुमारस्येव दुरवस्थां विचिन्त्य विस्मिता भव-
 न्त्याचार्याः । षष्ठलक्षणेऽधिकारिचिन्ता । अत्र 'यतो वाचो
 निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह' इति वाङ्मनसविदूरम् 'यत्त-
 दद्रेश्यमग्राह्यम्' इत्यदृश्यमग्राह्यं किमपि ब्रह्म दृश्यं भवती-

त्युच्यते । तस्य दाम्ना ग्रहणं चानन्तरश्लोके सूच्यते ।
 अदृश्यो दृश्यते । अगृह्यो गृह्यते । अदृश्यस्यागृह्यस्य लक्ष्य-
 स्य ब्रह्मणो वेधने कोऽधिक्रियते । ‘ प्रणवो धनुः शरो
 ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते । अप्रमत्तेन वेद्व्यम्—’ इति
 श्रुतिः । ‘ धनुर्गृहीत्वौपनिषदं महास्त्रं शरं ह्युपासा निशितं
 संधयीत । आयम्य तद्भागवतेन चेतसा लक्ष्यं तदेवाक्षरं
 सोम्य विद्धि ॥’ इति तत्पूर्वश्लोकः । श्रुतिमितगुणाकृष्टिल-
 ब्धावधानैः सत्त्ववद्भिः प्रणवधनुषा प्रत्यग्बाणः प्रयोक्तव्यः ।
 त एवाधिकारिणो लक्ष्यब्रह्मवेधने । तद्वेधने प्रणवोच्चार-
 णानधिकारिण्य उपासानर्हाः प्रमत्ता गोप्यस्तदेव लक्ष्यमपा-
 ङ्गैर्विध्यन्ति । उपासानिशितेन तद्भावगतचेतसा प्रक्षिप्तः
 प्रत्यग्बाणो लक्ष्यं विध्येत् । अत्र निशितैरपाङ्गवीक्षणैर्विध्यते ।
 नात्र प्रणव उपासनं वा । प्रेममात्रमस्ति निरातिशयम् ।
 प्रणवोच्चारणपूर्वकोपासनन्यसनादिकं भवान्तरे वृत्तं स्यात् ।
 इदानीं प्रेममात्रेण वेधनरूपफलं लभ्यते । गोप्योऽत्र वेधने-
 ऽधिकारिण्यः । तासां दृश्यं किमपि ब्रह्म । अस्य कैशो-
 रलीलानुभवभाग्यं कस्य स्थलस्य न्याय्यम् ? किं स्थलं तद-
 नुभवाधिकृतिमतः ? जन्मभूमावेव प्रायेण कैशोरं नीयेत ।
 माता कैशोरलीलानुभवभाग्यवतीत्यत्र न कोऽपि विवदेत् ।
 जन्मभूमिरपि माता जायमानस्य पुरुषस्य, यद्यपि सोऽजा-

यमानः पुरुषो भवेत् । वस्तुतः अजायमानोऽपि केनचिन्निमित्तेन जायमान इव भवत्येव । तादृशस्यापि पुरुषस्य जन्मभूमिर्मधुरा तन्मातृत्वाभिमानोचिता । वन्दे मातरमिति जन्मभूमिभूतसिन्धुदेशविषया उक्तिरुद्घोष्यते सर्वैस्तद्देशाभिमानिभिः । मधुरानुभाव्यमस्य कैशोरम् , मधुरान्यस्थलेनाभोग्यं च । ‘अनन्यभोग्यम्’ इत्यत्रान्यशब्दस्तदव्यवहितपूर्वपदस्थमधुराशब्देन स्वरसतोऽन्वियात् । मधुरान्यभूतव्रजाभोग्यमित्यर्थः । व्रजाभोग्यं मधुराभोग्यं चेदं भाग्यं व्रजेनानुभूयते । कथमिदमुपपद्यत इति चेत् , अनन्यभोग्यत्वादस्य भाग्यस्य । अनन्यभावैर्भोग्यम् अनन्यभावा गोपाले व्रजवासिनः सर्वेऽपि । न तत्रैकोऽप्यन्यभावो जनो लभ्येत । मधुरायां न केवलमन्यभावाः, प्रत्युत विरुद्धद्वेषभावाः कंसादयश्च । यद्यपि कंसो हृषीकेशं सर्वदेशसर्वकालसर्वावस्थासु चिन्तयंस्तन्मयं जगदपश्यत् , तथापि द्वेष्यत्वेन खलु तच्चिन्ता । कृत्स्नो व्रजस्तदन्यभावः । न तथा कृत्स्ना मधुरा । कात्स्न्येनानन्यत्वं व्रजस्य, तेनाभोग्यत्वं न्याय्यमित्यनन्यभोग्यमिति पदस्यावृत्त्या लभ्यते । यदुक्तं पूर्वपक्षिणानन्यभोग्यमिति तदुक्तिरेव तस्योत्तरीक्रियते । यथा ‘तथा प्राणाः’ इति पूर्वपक्षिवाक्यं सिद्धान्तिवाक्यमपि भवतीति चारु प्रदर्श्यते शारीरकशास्त्रार्थदीपि-

कायाम् । वसुदेववधूदेवकी स्वस्तन्यमेनं पाययितुमर्हति ।
तदधिकारस्तस्या एव । तस्या राजपुत्र्याः पुत्रो गोपीभिरा-
सादितो बध्यते । विपरीतमेवात्र कृत्स्नं विधेर्विलसितम् ।
मधुराभाग्यं मधुरान्येन स्थलेनाभोग्यं ब्रजेनानुभूयते । देवकी-
स्तनंधयं गोपीस्तनंधयं भवति । अजमदृश्यमनिर्देश्यं किमपि
ब्रह्म दृश्यं किशोरं भवति । एवमाधिकार्यनाधिकारिचिन्तात्र
भवति ॥

ब्रजयोषिदपाङ्गवेधनीयम् । वेदनीयमित्यपि पाठः ।
तथापि नार्थभेदः । अदृश्यं ब्रह्मतदपाङ्गवेधनीयं भवति ।
दामबध्यत्वं सहेत । चिरचोर इदानीं चौर्यं कुर्वन्नेवासा-
दितः । अपाहार्षीत्येयमकार्षीत् । एनं बधानेत्युच्चैरुद्धोष-
यन्त्यो ब्रजयोषितस्तं निशितनिशितैरपाङ्गवीक्षणैस्तीक्ष्णं वि-
ध्यन्ति । तदपाङ्गवेधनमसह्यं दामबन्धनं सह्यामिति व्यज्य-
ते । उपासानिशितत्वस्थाने वीक्षणनिशितत्वमत्रेति बोध्यम् ।
यद्वा गोप्यपाङ्गवेधनस्य परमभोग्यत्वबुद्ध्या दामबन्धनस्य
सह्यत्वं भोग्यत्वं च ॥

मधुराभाग्यम् । मधुराया अभाग्यमित्यपि पदच्छेदः ।
जन्मनगर्या मधुरयाननुभूतमिदं भाग्यम् ॥

अनन्यभोग्यम् । अनन्यैर्गोपगोपीजनैर्भोग्यम् । अन-

न्याश्चिन्तयन्तो ये जनाः पर्युपासते, तेषां नित्याभियुक्तानां
योगक्षेमं खल्वयं वहति । योगश्चालब्धलाभः । मधुरयाल-
ब्धस्य ब्रजेन च पूर्वमलब्धस्य भाग्यस्य लाभो ब्रजस्य योगः ।
तद्रक्षणं क्षेमः । न्याय्यं ब्रजभोग्यत्वमस्य भाग्यस्य ॥

ईडे । तद्भाग्यानुभवकाले बन्दिजनोऽहं न संनिकृष्टः ।
इदानीं तमेवानुभवं भावनाप्रकर्षेणानायाहं तद्वृत्तसंनिकर्षं
लब्ध्वा तस्य बन्दी भवामि । अनुभवप्रकर्षेणाचार्यस्तदानींतनः
संवृत्त इव ॥

वसुदेववधूस्तनंधयम् । मधुराभाग्यमित्युक्तम् । ततो-
ऽपि मातृभाग्यत्वकथनमुचितम् । देवकीभाग्यत्वमुच्यते ।
पितुर्भाग्यत्वमपि सूच्यते वसुदेवनामपठनेन । इतरथा
देवकी स्वनाम्नैव निर्दिश्येत । 'यस्यैते तस्य तद्धनम्' इति
वधूभाग्यं भर्तुरपि । राजपुत्रीपुत्रत्वकथनं वनचरगोपाल-
भावनायामसंगतमित्याक्षिप्येत । देवकीति नोक्तम् । किं तु
वसुदेववधूरिति । वसुश्चासौ देवश्च वसुदेवो नन्दः । अष्टसु
वसुषु नन्दोऽप्येकः । तद्वधूर्यशोदा । तत्स्तनंधयत्वं मुख्यम् ।
तन्त्रेणाचार्यैरिदं सर्वं विवक्ष्यते सर्वतन्त्रस्वतन्त्रैः ॥

तत् । एतेन मुक्तेः पूर्वं परोक्षं वस्त्वद्यैवापरोक्षं भवति ॥

किमपि ब्रह्म किशोरभावदृश्यम् । निरतिशयबृहत्स-

वैतः परिवृढं ब्रह्म किशोरभावमापद्यते । ब्रह्मणो जन्मनि
नाधिकारः । कर्मवश्यानां जन्म । अकर्मवश्यं ब्रह्म किशोरो
भवति । अत्र यथा विरोधस्फोरणं तथैव पूर्वसु पादेष्वपि ।
किमपि परं ब्रह्म परवासुदेवः । परत्वं नाम सर्वादित्वं सर्व-
कारणत्वम् । कारणं ब्रह्म । अयं गोपालः कायमवताररूपं
ब्रह्म । परवासुदेवविग्रहस्य विकृतिर्गोपालविग्रहः । कार्य-
त्वेऽपि कारणगतवासुदेवत्वं न त्यज्यतेऽस्मिन्नवतारे । पर-
वासुदेवविकृतिर्विभववासुदेवः । वासुदेवत्वमुभयत्रानुगतम् ।
इतरास्ववतारविकृतिषु न प्रकृतिगतवासुदेवत्वान्वयः । प्रकृ-
तिषट्कसूचनं समाप्यतेऽत्र । उत्तरश्लोके प्रारिप्सितं विकृ-
तिषट्कसूचनमत्रापि सूच्यते वसुदेवेत्यादिना, किमपि ब्रह्मे-
त्यादिना च । परवासुदेवरूपब्रह्म प्रकृतिः, वसुदेवपुत्रो वासु-
देवो विकृतिरित्युक्तं भवति ॥ ✓

परिवर्तितकन्धरं भयेन

स्मितफुल्लाधरपल्लवं स्मरामि ।

विटपित्वनिरासकं कयोश्चि-

द्विपुलोलूखलकर्षकं कुमारम् ॥ ७ ॥

प्रकृतिषट्कमिति प्रसिद्धं पूर्वषट्कं सूचितं षड्भिः
श्लोकैः । अनन्तरमतिदेशविकृतिषट्कलक्षणानि सूचयिष्य-

न्ते । किमपि ब्रह्म कारणं प्रकृतिब्रह्म किशोररूपाविकृतिरभू-
 दित्युक्तं षष्ठश्लोकान्ते । तच्चावतारकं भवत्युत्तरविकृतिषट्-
 कसूचनस्य । प्रकृतिवद्विकृतिः करोति । सर्वकर्तृविषये कर्तृ-
 त्वस्य प्राधान्यात् , कर्त्रीयं प्रकृतिः । ‘परिवर्तयिता पिताम-
 हादीन्’ इति स्रष्टृणां परिवर्तयिता प्रकृतिः परवासुदेवः ।
 विकृतिर्गोपालोऽपि परिवर्तयति । स्वकन्धरां परिवर्तयति ।
 प्रकृतिः स्वशरीरं परिवर्तयति । विकृतिः स्वशरीरैकदेशभूत-
 कन्धरां परिवर्तयति । अत्र कयोश्चिदिति सामान्येन नाम-
 निर्देशं विना सर्वनामशब्देन निर्दिष्टौ धनदसुतप्रकृतिकावि-
 दानीं वृक्षरूपविकृतिमन्तौ । प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्या । वृक्ष-
 रूपेविकृती कुबेरसुतनलकूबरमणिप्रीविरूपप्रकृतितामापादनीये ।
 अत्र विकृतिः प्रकृतिरेव क्रियते, न प्रकृतिवदित्यस्त्येव विशेषः ।
 स च विशेषोऽनुष्ठातृविशेषस्वभावप्रयुक्तः । न कार्यभूता जीवा
 अत्रानुष्ठातारः । ‘प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्’ इति
 सूत्रोक्तप्रकृतिः खल्वत्र स्वव्रतमनुतिष्ठति । भागवतवचनसत्या-
 पनं चास्य व्रतम् । ‘ऋषेर्भागवतमुख्यस्य तथ्यं कर्तुं वचो
 हरिः’ इति शुकः । स्वसंबन्धेन स्वानुग्रहसंकल्पेन वा पाप-
 योनीनां चेतनानां प्रकृतिगमयितृत्वमस्य स्वभावः । एतद्यो-
 गेन प्रकृतिं गच्छन्ति चेतनाः । एतदुपसंपद्य स्वेन रूपेणा-
 भिनिष्पद्यन्ते संप्रसादाः सम्यक् प्रसन्ना भूत्वा । प्रकृति-

त्वापादनमस्यानुष्ठातुः स्वभावः । स्वभावो दूरतिक्रमः । अतः
प्रकृतिवत्करणस्थाने विकृतेः प्रकृतीकरणमेतस्मिन्ननुष्ठातरि
मर्षणीयम् । एवं सप्तमलक्षणार्थसूचनम् । अनन्तरश्लोके
प्रकृतीक्रियमाणयोर्विशेषग्रहणं यमलार्जुनेति । तेनाष्टमलक्ष-
णसूचनं तत्र । बन्धनव्यापारस्य दुःसहत्वं मन्यमानैराचा-
र्यैस्तत्र वर्ण्यते । दामग्रहणमुक्तं दामग्रहणचटुलामिति । यथा
बद्धं कोसलेन्द्रदासं हनूमन्तं द्रष्टुं लङ्कानिवासिनः सर्वेऽपि
यथा मिलितास्तथा कोसलेन्द्राभिन्नं गोपालं वनचरं सर्वबन्धकं
भन्तस्यमानं द्रष्टुं सर्वेऽपि गोपीजना दामहस्तास्तत्र मिलिता
इत्युक्तम् । उलूखलकर्षकत्वमुच्यतेऽस्मिन् । गोपकिशोरस्य ब-
न्धनं गोप्यत इति रसिकैर्भाव्यम् ॥

परिवर्तितकन्धरम् । स्वभयहेतोर्मात्रादेः स्वमुखं परिव-
र्तयति । लीलया कन्धरपरिवर्तनं शिशुस्वभावः । भयहेतौ
सर्वेषामयं स्वभावः वृक्षयोर्धनदपुष्पत्वेन परिवर्तनमत्र प्रस्तूयते ।
तदपि प्रथमं सूच्यत इव परिवर्तितशब्देन । कन्धारापरिवर्तने
जायमानां विलक्षणां शिशुमुखशोभामनुभवरसिका जान-
न्ति ॥

भयेन । न रोषेण यथा 'जगत्सशैलं परिवर्तयाम्यहम्'
इति रोषेण रामावतारे । जन्मादिहेतोरस्य जगत्परिवर्तनं

स्वभावः । इदानीं स्वकन्धरां परिवर्तयति । यथाकथंचित्स्वस्य परिवर्तनस्वभावो न जह्यते । आत्मकृतिरस्य प्रकृतेः स्वभावः । ‘तदात्मानं स्वयमकुरुत ।’ ‘आत्मकृतेः’ जगत्सृजति । आत्मानमपि सृजति । नास्य स्वः पर इति भेदः । आत्मनि कर्मकर्तृत्वे नास्मिन्विरुद्धे । चिदचिच्छरीरं परिवर्तयति परवासुदेवः कन्धरां परिवर्तयति वसुदेवस्तनंधयः । प्रकृतिवत्करोति विकृतिः । चोदकोऽत्रानुष्ठाता ॥

स्मितफुल्लाधरपल्लवम् । ‘अभयं वै जनक प्राप्नोऽसि’ इत्यस्याभयत्वं प्रसिद्धम् । सत्यस्य सत्योऽहं भयं मिथ्या भावयामीति स्मयते । कन्धरां परिवर्त्य मन्दं हसनमर्भकस्वभावः । स्मितेऽन्यदपि निमित्तम् । दृष्टिगोचरीभूतयोर्यमलार्जुनयोर्गोपालकटाक्षाः पतन्ति । ‘न नमो जलमाविशेत्’ इति निषेधमुल्लङ्घ्य नम्रजलक्रीडारूपं शापनिमित्तं स्मृत्वापि स्मितोदयः । तदवसरप्रयुक्तम् ‘असतः श्रीमदान्धस्य दारिद्र्यं परमाञ्जनम्’ इत्यद्भुतं नारदवचनं स्मृत्वापि स्मितमुदेति । यथास्मज्जन्मनिवृत्त्यर्थमस्य जन्म तथान्यविटपित्वनिरसनाय स्वस्य विटपित्वमभ्युपगम्यत इवेति व्यज्यते पल्लवशब्देन । विटपी खलु पल्लवितो भवेत् ॥

विटपित्वनिरासकं... कुमारम् । दारुमयोलूखलदृढ-

बद्धत्वेनास्य विटपित्वमिव उलूखलोऽपि विटपिषिकारत्वा-
द्विटषी । अधिकेऽल्पो मज्जति । बृहत्पुलूखलेऽल्पोऽर्भको
मज्जन्विटपी भवति । विपुलं बन्धनस्थानम् । तदुच्यते
विपुलेति । यद्यप्ययं किशोरोऽल्पपरिमाणो भूमाखत्ययं
किमपि ब्रह्म । वैपुल्यविशेष्यवाची भूमशब्द इति भाष्यते ।
अस्य कुमारस्य भूमाभिन्नत्वाद्विपुले उलूखलेऽयमवध्यत ।
भूमत्वमेव प्रकटीकृतं बन्धनावसरे । कर्षकः कृष्णो भवे-
त् । यस्मिन्कर्षकत्वमतिशयेन वर्तेत तस्य कृष्णसंज्ञा न्या-
य्या । कुमारोऽप्ययमतिपृथुलमुलूखलं कर्षति । ध्रुवमस्मिन्क-
र्षकत्वमसाधारणम् । अतोऽस्य कुमारस्य कृष्णसंज्ञेवेत्यपि
व्यज्यते ॥

स्मरामि । निरन्तरं भावयामि सार्वकालिकत्वे लट् ।

निकटेषु निशामयामि नित्यं

निगमान्तैरधुनापि मृग्यमाणम् ।

यमलार्जुनदृष्टबालकोलि

यमुनासाक्षिकयौवनं युवानम् ॥ ८ ॥

‘ बद्धं तथा भावयतां मुकुन्दमयत्नविच्छेदिनि कर्मबन्धे ’
इत्याचार्याः । यद्यपि बद्धो भाव्यते, मुकुन्दः खलु भा-

व्यते । मुकुन्दो मोक्षदः । 'मोक्षमिच्छेज्जनाईनात् ।' भा-
व्यमानस्य दामबद्धोदरत्वमस्तु नाम । तस्य मुकुन्दस्वरूप-
भावुकमोचकत्वमप्यस्ति । तद्गुणविशिष्टं मुकुन्दं दामोदरं
भावयायः । तत्क्रतुन्यायेन भाव्यमानगुणप्राप्तिप्रसङ्गे, भा-
वितमुकुन्दत्वाविरोधेन प्राप्तिनिर्याय्या । भावुकस्य बद्धत्वफलं
भावितस्य मुकुन्दत्वविरुद्धम् । भाविते दामबद्धत्वं कादा-
चित्कम्, मुकुन्दत्वं नित्यम् । अनित्यस्य नित्येन व्यापकेन
बाधो न्याय्यः । वस्तुतस्तु दामात् प्रेम । मातृस्नेहाद्वध्यते ।
'प्रेम्णाथ दामापरिणामजुषा बबन्ध' । कृपया बबन्धे ।
'कृपयासीत्स्वबन्धने' इति श्रीशुकः । भक्तिबद्धयत्वं मोक्ष-
प्रदत्वरूपमुकुन्दत्वस्यानुकूलम्, न विरोधि । दाम्ना बद्धस्य
पूर्वश्लोके भावनेन मुक्ततुल्यत्वं लब्धमाचार्यैः । बन्धनावसरे
भूमत्वं प्रदर्शितं गोपालेन । 'न चान्तर्न बहिर्यस्य न पूर्वं
नापि चापरम्' इति भागवते । भूम्नो भावने 'स एवाध-
स्वात्स उपरिष्ठात्' इति भावितः सर्वत्र भवति । कर्मबन्धो
निःशेषं वा किञ्चिन्मात्रसावशेषं वा गलितः । दाममद्गोपाल-
दर्शनं नित्यं भवति । ज्ञानसंकोचस्य निवृत्तप्रायत्वात् । एत-
दुच्यते— 'निकटेषु निशामयामि नित्यम्' इति । भावि-
तस्य वासुदेवत्वमपि कथंचित्स्मारितं पूर्वश्लोके । तच्च सर्वत्र
तद्दर्शनस्यानुकूलम् । न यशोदा न नन्दो न गोपगोपीजनाः

प्रत्येकं वा संभूय वा सर्वविहारदर्शिनः । यमलार्जुनौ सर्वा
 बालकेलिं दृष्टवन्तौ स्याताम् , तयोः सततं गृहद्वारि स्था-
 वरतयावस्थितत्वात् , अप्रतिहतज्ञानत्वात् , अनिमेषलोच-
 नत्वाच्च । यद्यपि बालकेलिरदर्शि ताभ्याम् , न यौवनकेलि-
 रन्वभावि । ब्रजाद्यातं ताभ्यां गोपालस्य युवत्वप्रादुर्भावात्पूर्व-
 मेव । प्रथमश्लोके जातो जयन्तिसंभवः कीर्तितः । द्वितीयतृतीय-
 योर्दोलास्थडिम्भः । गोपालडिम्भ इति तृतीयश्लोके । षष्ठस-
 समयोः किशोरः कुमारः । एतच्छ्लोकान्ते युवा । यौवन-
 केलयो यमुनयाध्यक्षिताः । मया तु सर्वा बाल्ययौवनकेलयो
 भावनाबलाद्भाव्यमानकरुणाबलाच्चाध्यक्ष्यन्ते । अस्माकं धर्म-
 भूतज्ञानस्य विभुत्वं प्रकृतिः । कर्मवशेन संकुचितत्वं तस्य
 विकृतिः । दामोदरमुकुन्दभावनया कर्मबन्धे गलति , विकृतं
 ज्ञानं प्रकृतिवदसंकुचितं भवति । तत एव 'निकटेषु निशा-
 मयामि नित्यम्' इति ज्ञानस्य निरतिशयविकासानुभवः ।
 विकृतधर्मभूतज्ञानस्य प्रकृतिवत्करणं स्पष्टमुच्यते प्रथमपादे ।
 एतेनापि विशेषातिदेशसूचनम् । प्रकृतिस्थविभुस्त्वं विकृताव-
 तिदिश्यत इव ॥ दामोदरं बान्धार ' इति पुराणे ।

निकटेषु निशामयामि नित्यम् । सर्वत्र सर्वदाध्यक्ष-
 यामि । सर्वबाल्ययौवनकेलिविशिष्टोऽनुभवः । भावितसर्ववि-

शिष्टगोपालानुभवं वयं सिद्धान्तयामः । यद्यपि केलीनां
 काचित्कत्वं कादाचित्कत्वं च अहं सर्वेषु देशेषु सर्वेषु कालेषु
 बाल्ययौवनसर्वकेलिविशिष्टं निकटवर्तित्वेन निशामयामि ।
 ‘यमुनातटनिकटस्थितवृन्दावनकानने महारम्ये । तिष्ठन्तं
 धननीलम्....’ इति श्रीशाङ्करानुभवो विशिष्टः । यमुनात-
 टनिकटावस्थितिवैशेष्येण सह मन्निकटेषु दृश्यत इत्याचा-
 र्यानुभवः । तत्र निकटशब्देन यमुनासामीप्यम् । अत्र तन्नि-
 कटवर्तित्वविशिष्टस्य मत्सामीप्यं मन्निकटत्वम् । यमलार्जुन-
 यमुनानां तत्तद्वृत्तान्तानुभवस्तत्तत्कालावच्छिन्नः । अहं तु
 निकटेषु सर्वत्र सर्वं वृत्तान्तं नित्यं पश्यामि । भावनाधर्म-
 वीर्येण खल्वहं पश्यामि । धर्मवीर्यस्य न भिन्नकालदेशादिकं
 व्यवधायकम् । सर्वत्रेत्यनुक्त्वा निकटेष्वित्युक्तिर्देशकालव्य-
 वधानाभावव्यञ्जनार्था । समदेशवर्तित्वसमकालवर्तित्वरूप-
 निकटत्वं गृह्यते । देशकालसामीप्ये वैशद्यं स्यादर्शनस्य ।
 ‘तद्दूरे’ इत्युक्तमेवोच्यते ‘तद्वदन्तिके’ इति । निगमान्तानां
नित्यं दूरे । मम तु नित्यमन्तिके । निकटशब्देनान्तिकश-
 ब्दघटितश्रुतिप्रत्यभिज्ञापनम् ॥

निगमान्तैरधुनापि मृग्यमाणम् । पुरस्तात्परस्ताच्चा-
 न्विष्यन्तो निगमान्ता इदानीमप्यन्विष्यन्ति गोपालम् ।

नायमासाद्यते तैरद्यापि । श्रुतिरस्माकं चक्षुर्गोपालदर्शने ।
तच्चक्षुषैव वयमौपनिषदं तदेकगम्यं पुरुषं पश्येम । अस्मच्च-
क्षुर्नपश्यति । वयं तु पश्यामः । चक्षुर्भूता निगमान्ता बहवः
संगता नित्यमन्विष्यन्ति तमेव गायन्तो यथा गोप्यो रास-
पञ्चाध्याय्याम् । ते न पश्यन्ति । तैश्चक्षुष्मानहमेकस्तं निक-
टवर्तित्वेन नित्यं पश्यामि । किमिदमाश्चर्यम् । आरण्यकानि
वनचरं गोपालं नित्यमन्विष्यन्ति, नाद्यापि पश्यन्ति । आ-
रण्यकानां वनचरमार्गणे सहजं कौशलम् स्वेषु चरन्तं वन-
चरं ते न पश्यन्ति, कण्ठस्थकनकमणिवत् । अनन्तानां
निगमानामन्तभागा अपि न विन्दन्ति ॥

यमलार्जुनदृष्टबालकेलिम् । अनारतं गृहद्वारे शापविमो-
चनपर्यन्तं स्थित्वा बालकेलिं सर्वामपरोक्षितवन्तौ । विज-
यसखत्वेन प्रसिद्धः कृष्णः । अर्जुनव्यावृत्त्यर्थं यमलेति ।
यमजनकुलसहदेवव्यावृत्त्यर्थमर्जुनेति । सदा देवेन कृष्णेन
सह वर्तत इति सहदेवः । यद्यपि प्राणभूतानां पाण्डवाना-
मत्र न ग्रहणम्, तन्नामसंकीर्तनं लभ्यत एव । अतः सप्रा-
णस्य गोपालस्य भावनं लभ्यते । एकः स्वादु न भुञ्जीति ।
गोपालबालकोलिं निरन्तरं निर्निमेषं पश्यन्तावानन्दभरितौ
परस्परं वीक्षमाणौ सहान्वभूतामिति व्यज्यते यमलग्रहणेन ॥

यमुनासाक्षिकयौवनं युवानम् । यूनः केलयः स्त्रीभिः
 सह । स्त्रियस्ताः केलयः सम्यक्सकौतुकमनुभवेयुः । यमु-
 नापुलिनेषु वा यमुनानिकटतटेषु वा यौवनाविहाराः सर्वाः ।
 यमुनैकैव ताः सर्वाः केलीः साक्षाद्दर्श । शुकोऽपि न
 साक्षाद्रष्टा साक्षी । यमुना देवता निर्निमेषा । सा च नि-
 वारितनिमेषाभ्यां लोचनाभ्यां निशामयामास । अवतारोत्तरं
 कृष्णवाहे वसुदेव आगते भयानकावर्तशताकुला नदी यमुना
 जानुदघ्नो भूत्वा मार्गं ददौ । आवर्तास्तदोपसंहिरे ब्रजगम-
 नानुपरोधाय । कृष्णस्य वेणुगीतमाकर्ण्य भूयः संरब्धा
 बभूव यमुनेति 'नद्यस्तदाकर्ण्य मुकुन्दगीतमावर्तबुद्धदमनो-
 भवभग्नवेगाः । आलिङ्गनस्थगितमूर्मिभुजैर्मुरारेर्गृह्णन्ति पाद-
 युगलं कमलोपहाराः' इति श्रीशुकेनोच्यते । नद्य इति
 यमुनैकोक्ता स्यात् । 'गात्रैः शोकाभिकर्षितैः' इतिवद्व-
 दुरूपत्वमनोरथेन बहुवचनप्रयोगः स्यात् । कान्या नदी गो-
 विन्दवेणुगीतं शुश्राव ॥

पदवीमदवीयसीं विमुक्ते-

रटवीसंपदमम्बुवाहयन्तीम् ।

अरुणाधरसाभिलाषवंशां

करुणां कारणमानुषीं स्मरामि । ९ ॥

ॐ नमः

नित्यं निगमान्तैर्मृग्यमाणमहं निकटेषु निशाययामीत्यु-
क्तम् । कथमिदं श्रद्धेयं भवेत् । निगमान्ता मार्गेण मृगय-
न्ते भगवन्तम् । वयं तु तमेव मार्गीकुर्मस्तत्प्राप्तौ । यदि
प्राप्य एव प्रापकमार्गो भवेत्ततो नेदीयान्मार्गः को वा
भवेत् । प्राप्यं ब्रह्मैव पदवी । ध्रुवमदवीयसी सा स्यात् ।
यदि वयमन्वेषणभारं वहेम, तदा वयमपि चिरं न लभेमहि ।
वयमस्मत्प्रयत्नेनान्वेषणे निराशास्तत्प्राप्तिभरं तस्मिन्न्यस्य
तमेव तत्प्राप्तिपदवीं वृणमिहे । तदपारकृपया वयं तं ह्यदिति
प्राप्नुमः । अत्र नवमलक्षणप्रतिपाद्योहसूचनम् । भक्तिस्थाने
प्रपत्तिः । पाञ्चजन्यस्थाने वंशः । नगरप्रवेशानन्तरं वंश-
स्थाने पुनः पाञ्चजन्यः । कारणदेवरूपस्थाने कारणमानुष-
वेषः । कारणपुरुषः कारणमानुषो बभूव । तत्र तत्करुणैव
कारणम् । एवं बहुविध ऊहोऽत्र प्रदर्श्यते ॥

पदवीमदवीयसीं विमुक्तेः । अत्र पदानां सौभ्रात्रमनिमि-
षनिषेव्यं श्रवणयोः । एष गुण आचार्यैरप्यन्वभावीति तर्क-
यामः । उत्तरश्लोकारम्भे 'अनिमिषनिषेवणीयमक्ष्णोः' इत्यु-
च्यते । तेन पूर्वश्लोके श्रवणयोस्तादृशोऽनुभवोऽवर्तत इति
सूच्यत इव । पादुकासहस्रे 'पदवीमदवीयसीं विमुक्तेः' इति
पादुका वर्ण्यते । एतच्छब्दार्थसंश्लेषवशीकृताः श्रीमदप्पय्य-

दीक्षिताः 'पदवीरद्वीयसीर्नः' इति प्रायूयुजन् । साधनस्य लघुत्वाम्भुक्तिरूपफले न्यूनताशङ्कावारणाय व्युपसृष्टमुक्ति-
शब्दः । भक्तेः प्रारब्धप्रयुक्तानेकशरीरव्यवहिता स्यात्सं-
पत्तिः । अस्मात्साधनादेतदेहावसान एव स्यात् । सद्यश्च
स्याद्यदि पुष्कला आर्तिः ॥

अटवीसंपदमम्बुवाहयन्तीम् । कृष्णमेघोऽयं वनचरः
कृष्णमेघमयं करोति वनम् । इतस्ततश्चरन्नयमम्बुवाहः कान-
नमम्बु वाहयति प्रापयति । 'काले काले चरति करुणावा-
र्षुकः कृष्णमेघः' इति पादुकायाम् । करुणावार्षुकोऽयं व-
लाहकः । 'शमयन्भवसंतापं रमयन्साधुचातकान् । कृष्ण-
मेघः कृपाट्टाष्टिवृष्ट्या पुष्पातु मामपि ॥' इति चन्द्रिकाचा-
र्याः । 'अम्बु वाहयन्तीम्' इति पृथगपि पठ्येत । मेघस्य
कृष्णभाव एव तस्य वर्षुकत्वम् । मेघः कृष्णो भूत्वा वर्षति ।
अटवीसंपद्वाटवीप्रकर्षः । मरुकान्तारे मेघमालातीव प्रिया
भवेत् । 'पानीयशालं मद्भूषु तत्स्यात्' । वृन्दावनकानने-
ऽवश्यं कृष्णमेघोऽपेक्षितः । 'शोभयन्दण्डकारण्यं दीपेन
स्वेन तेजसा' इतिवदनुभवः ॥

अरुणाधरसाभिलाषवंशाम् । अचेतनस्य वंशस्यापि
रागः समजनि तदधरमधुसुधापाने । तद्रागश्च सफलचिक्रे ।

केयं करुणा ॥

करुणां कारणमानुषीं स्मरामि (भजामि) । कृष्णमेघो
गुरुतरकरुणाभारखिन्नो विष्णुपदात्काननमवतीर्य तत्र संच-
रन्नटवमिम्बु वाहयति । संपत्प्रकर्षः । अटव्या निर्जलत्वं
स्वभावः । अटवीसंपत् प्रकृष्टाटवीत्वम् । तच्च जलात्यन्ता-
भाववत्त्वम् । मरुकान्तारं मेघमयं करोति स्वसंचरणेन ।
कारणमानुषोऽयं गोपालः । तस्य मनुष्यवेषपरिग्रहे करुणैव
कारणम् । करुणामूर्तिरेवायम् । यथाकथंचित्प्रकृतिस्थकार-
णत्वस्य विकृताववतारेणुवृत्तिः प्रदर्श्यते । आदिदेवो मानुष-
त्वेन विक्रियते । मर्त्यरूपेणावतारः करुणाकाष्ठा । पुंस्त्वसु-
लभकादाचित्ककलुषितधत्वादिपरिहाराय पुंसोऽपि गोपाल-
यूनोऽत्र मानुषीत्वेन रूपणम् । अदिमगुणः स्त्रीत्वसुलभः करु-
णाकाष्ठात्वप्रदर्शनाय स्त्रीत्वेन रूप्यते युवा । स्त्रीमयोऽयं युवा ।
आदिदेवोऽयं सर्वकारणम् । कारणदेवोऽयं कारणमानुषो भव-
ति । कारणमानुष इति शब्दमेव कारणत्वम् । मानुषत्वे कार्य-
त्वमेव । कारणशब्दो व्याजार्थकः । विमुक्तिपदवीत्वेन करु-
णामूर्तित्वेन सकृदाश्रयणमप्यलं फलाय । भजामि आश्रये ।
तत्करुणाविद्धस्तां करुणां निरन्तरं भजामि निरन्तरं प्रीत्या
सेव इति वा । तत्करुणां भजामि, तद्भजनेऽशक्तः । प्रपन्ना-

स्तत्तत्करुणाभक्ताः । भक्ता भगवद्भक्ताः । भजामीति पर-
स्मैपदप्रयोगः । मम भजनभारस्तस्मिन्नन्यस्तः । अहं भजामि
चेत्तद्भारलघूकरणात्तस्यैव फलम् ॥

अनिमेषनिषेवणीयमक्षणो-

रजहृद्यौवनमाविरस्तु चित्ते ।

कलहायितकुन्तलं कलापैः

करुणोन्मादकविभ्रमं महो मे ॥ १० ॥

श्रवणरसनया सेव्यः पूर्वश्लोकः । अक्षणोरनिमेषनिषेव्य-
मस्य यूनो महः । अयं मानुषोऽभूदस्मत्त्रीरन्ध्रसंश्लेषाय, अस्म-
त्सारूप्याय च । अस्माभिस्तत्सालोक्यसामीप्यसारूप्याण्येष्ट-
व्यानि । वयं न तत्र प्रवर्तामहे । अतः सोऽस्मत्सलोकतां समी-
पतां सरूपतां च लिप्सते । एनं युवानम् 'सदा पश्यन्ति सूरयः'
इति वन्निर्निमेषंद्रष्टुमहमनिमेषो देवो बुभूषामीति व्यज्यते—
'अनिमेषनिषेवणीयमक्षणोः' इति । सोऽधो मनुष्ययोनावव-
ततार । वयं तदुपरि देवयोनिं जिगमिषामः । तस्यास्मत्सरू-
पभवनेऽपि वयं तद्विरूपा देवा बुभूषामः । दशमलक्षणे बाधः
प्रतिपाद्यः । स्वस्मिन्द्रष्टरि प्राप्तं मनुष्यत्वं बाधित्वा देवत्व-
मिष्यते । कलह उन्मादश्च बाधकस्वभावौ । विभ्रमश्च बा-
ध्यस्वभावः ॥

अनिमेषनिषेवणीयमक्षणोः । यमकार्जुनयोरिव यमु-
नाया इवानिमेषत्वं ममाक्ष्णोर्भूयात् । पूर्वश्लोके भजनमुक्तम् ।
तदेव दर्शनं संपद्यत इत्यनुभवः ॥

अजहद्यौवनम् । यद्यपि मानुषरूपविकृतिरभूत् प्रकृति-
वन्नित्ययुवैव स्यात् । प्रकृतिगतयुवत्वं विकृतौ न बाध्यताम् ।
अपेक्षितं हि न बाधमर्हति । मनुष्यप्रकृतेर्जन्मकैशोराद्यवस्थाः
सहजा दुरतिक्रमाः । अजायमानप्रकृतेर्जायमानत्वरूपवि-
कृतित्वेन श्रेयस्त्वमिति तन्निर्विकारत्वे परमादरवती श्रुति-
वक्ति । जायमानः श्रेयानेव भवति । जायमान एव श्रेयान्भ-
वति । इतरथा न श्रेयस्त्वम् । श्रीमत्त्वं सिद्धम् । श्रेयस्त्वं
जन्मना संपाद्यम् । सुतकाम्यति देवकी कारणं ब्रह्म । ब्रह्म-
स्तनंधयमयाचत सा । क्रन्दन्त्यश्रुमुखी खिन्ना पृथिवी देवा-
श्चानन्तरं ययाचिरे । यथा कैशोरकौमारे त्यक्त्वा युवत्वं
प्रतिपेदे, तथा युवत्वं न जह्यात् । कैशोरपौगण्डादीनां यौव-
नात्पूर्वासामवस्थानां यद्यपि प्रकृतिस्थनित्ययौवनबाधकत्व-
मस्ति, ताभिर्बाधोऽङ्गीक्रियते, तासामनुभाष्यत्वेन तीव्रका-
ङ्क्षितत्वात् । युवतिदर्शनादपि कैशोरदर्शनं भोग्यतरमिति
रसिकानुभवमिदम् । तल्लीलाविहारचेष्टितान्यतिमनोहराणि
दिदृक्ष्येरन् । यौवनानन्तरजराद्यवस्था न शोभेरन् । जरादिना

यौवनबाधो न रोचेत । अतस्तदहानं प्रार्थ्यते ॥

आविरस्तु चित्ते । पुरस्तादाविर्भवत्विति नवनीतना
ट्यविषये प्रार्थना कृता । इदानीमन्तराविर्भवनं प्रार्थ्यते ।

करुणाभजनं कृतम् । अक्षणोरनिमेषनिषेवणीयोभूत्कारणमा-
नुषः । भक्तानां चक्षुराप्यायनं मुख्यं कारणं तस्य मानुषी-
भवने । कारणमानुषस्तां करुणां भजतो दृष्टिविषयो भवेत् ।
पुरस्तान्निकटेषु चाविर्भव । बहिराविर्भावमात्रेण नालम् ।
चित्तेऽप्याविर्भवत्विति प्रार्थ्यते । ‘हस्तमुत्क्षिप्य यातोऽसि
बलात्कृष्ण किमद्भुतम् । हृदयाद्यदि निर्यासि पौरुषं गण-
यामि ते ॥’ इति गोपिका । हृदये आविर्भूतश्चेत्कारागार
इव तस्य दृढबन्धनं शक्यम् । पुरस्तात्स्थितेरपि चित्ते आवि-
र्भावः श्रेयान् । ‘अन्यत्र मनाभूवं नादर्श’ इति श्रुतिः ।
मन एव मनुष्याणां कारणं मोक्षे । नाक्षिणी ॥

कलहायितकुन्तलं कलापैः । नित्ययुवत्ववैशिष्ट्यं प्रा-
र्थितम् । यौवनं कलहैरविनाभूतम् । अयं युवा श्रीमान्प्रभुः ।
एकैकमप्यनर्थाय । किमुतैषां समुच्चयः । युवा स्यादिति मा-
नुषानन्दपूर्तिमन्तं वर्णयितुमारब्धा श्रुतिस्तस्मिन् नूनि शान्ति-
विरोधिकलहोन्मादादिबहुप्रत्यवायं पश्यन्त्यनुपदमेव साधुयु-
वेति साधुशब्देन तं विशिनष्टि । प्रायेणासाधुः स्याद्युवेति

तस्या हृदयम् । तथैव लोकेऽनुभवः । श्रीमच्छङ्करभाष्यरी-
त्येतदयुक्तम् । श्रीश्रुतेप्रकाशिकोक्तरीत्या 'साधुयुवाध्यापक'
इत्येकपदाश्रयणे यूनि साधुत्वविशेषणेनेदमुपपादितं स्यात् ।
हृदये आविर्भविष्यति भगवान् । तत्सततयोगं काङ्क्षामः ।
शान्तिं विना कथं तद्योगः । यद्यन्तःस्थित्वा स एव कलह-
कर्ता स्यात्कथं तद्योगसंभवः । कलहायमानो बलवान्स हृद-
याद्वहिर्जिगमिषेत् । न तं जिगमिषन्तं बन्धुं वयं प्रभवामः ।
यौवनं च कलहं विना नात्यन्तं शोभेत । का गतिः ।
अत्रोच्यते । अस्ति कलहोऽस्मिन्यूनि । कलहस्य नात्यन्तं
निरवकाशतैतद्यौवने । एतत्कुन्तलानां मयूरकलापैः सह
भूयान्कलहः सततकलहश्चेति कलहस्य भूयसी गतिः प्रद-
श्यते । कलापैरिति प्रतिभटानां सेनारूपसमूहत्वमपि व्य-
ज्यते । व्यापकस्य विष्णोर्गोपालस्य जयः । युवा कलहायेत ।
यूनः कुन्तलाः कलहायन्ते ॥

करणोन्मादकविभ्रमं महो मे । यूनो द्रष्टृकरणोन्मादकत्वं
विभ्रमवस्त्वं च शोभनम् । विभ्रमशब्दो विलासार्थक उन्मा-
दरूपविशेषभ्रमार्थकश्च । उभयमप्यपेक्षितं यूनः । कृतज्ञो
रसमयो युवा तुल्यानुरागो भवेदेव । इतरथा रसाभासः
स्यात् । कथं रसे पुरुषे रसाभासप्रसक्तिः ? यथा करणो-

न्मादकं तथोन्मादितस्वकरणमिदं मह इति विघ्नमशब्देन व्य-
 ज्यते । आत्माराम आत्मानमप्यरीरमतु । शेषवस्तुमंश्लेष-
 जन्यरमणातिशयाभावे शेषित्वं न सिद्धयेत् । शेषित्वस्येद-
 मनुरूपमेव । अनाधेयातिशयस्य ब्रह्मणः कथं रमणातिशय-
 संभव इति न चोदनीयम् । शेषजननाहितातिशयवत्त्वरूपशे-
 पित्वस्य धर्मिग्राहकमूलप्रमाणमिद्धत्वात् । प्रकृतौ यथा
 कथं वा भवतु । विकृतौ गोपाले नेदं चोद्यमवतरेत् । 'भग-
 वानपि ता रात्रीः शारदोत्फुल्लमल्लिकाः । वीक्ष्य रन्तुं मनश्चक्रे-
 इति रासप्रकरणोपक्रमे श्लोकयन् शुकोऽपि शब्देन गोप्य-
 श्चिरं रासोत्सवमकाङ्क्षन् । भगवांस्तु तत्पूर्वं तत्र मनो न
 चक्रे । इदानीं तु तस्यापि मनोऽभूत् । तस्यापि भावः
 समजनि' इति कथयति । भगवानपि पूर्णानन्दोऽप्यात्मा-
 रामोऽप्यानन्दमयभूतब्रह्मापि सन्नरन्तुमियेष । रमणे मन'
 श्चक्रे । मनश्चकारेति नोक्तम् । न परेषां रत्युत्पादनार्थम् ।
 स्वप्रयोजनाय । तद्वशवर्तिचन्द्राद्युद्दीपनविभावसामग्रीं चानु-
 जज्ञे । तत्संकल्पानुविधायी तद्दृढयजन्मोडुराजः स्वकान्तां
 रजनीं शीतैः शन्तमैः स्वकरसहस्रैर्व्यलिम्पत् । मम हृदये
 आविर्भूय मम करणानि क्षोभयतु । स्वयं च क्षुभ्यतु ।
 मम मोहमूर्च्छाद्यवस्था भूयासुः । यथा युवतयो व्रतनियमा-
 दींश्चरित्वा गुर्वीं प्रसववेदनां प्रार्थयन्ते तथा गोपालविषयो-

न्मादः प्रार्थ्यते गोपाललाभरूपपरमानन्दस्य नान्तरीयक-
त्वात् । प्रसववेदनायाः पुत्रलाभरूपमहासंतोषस्य नान्तरी-
यकत्वेन प्रार्थनीयत्वम् ॥

अनुयायिमनोज्ञवंशनालै-

रवतु स्पर्शितवल्लवीविमोहैः ।

अनघस्मितशीतलैरसौ मा-

मनुकम्पासरिदम्बुजैरपाङ्गैः ॥

मोहमूच्छाद्यवस्थाप्रार्थना कृता । प्रियजनस्य मोहं शङ्क-
मानाः प्रियजनाः शैत्योपचारोपकरणैः सह मूर्च्छिष्यमाणं प्रि-
यजनं समाश्वासयितुं सन्नद्धाः स्युः । 'वीचीवातैः शकिरक्षो-
दशीतैराकर्षद्भिः पद्मकिञ्जल्कगन्धान् । मोहे मोहे रामभद्रस्य
जीवं स्वैरं स्वैरं प्रेषितैस्तर्पयेति ॥' इति गोदावरीं प्रति वन-
देवता । मुख्यन्तं मां तथाश्वासयति गोपालः । स्वयमेव मम
मोहमूच्छामुत्पाद्य मां विचित्रशैत्योपचारैरवति । अर्धसुषुप्तिर-
र्धमरणं खलु मूच्छा । ढोलायितं जीवितम् । जीवेद्वा म्रियेत
वा गोपालः स्वप्रेमनिमित्तकप्रियजनमरणं न सहेत । मूर्छितं
प्रियं जनं संजीवयेदित्युच्यते 'अवतु' इति । मृतमेव गुरु-
पुत्रं संजीवयामास । अर्धमृतं स्वपुत्रस्थानयिं प्रियं वैदिकं
मां किमिति न जीवयेत् । तन्त्रलक्षणमेकादशं जैमिनियम् ।

सकृत्कृतमनावृत्तमनेकोपकारकरं तन्त्रेण । प्रियजनानां बल-
वीनां विमोहो जायते । ताः संजीव्यन्तेऽनघस्मितशीतलैर-
नुकम्पासरिदम्बुजैरपाङ्गैः । तन्त्रेण मुग्धस्य ममाप्यवनं भ-
वति । एतेनैकादशाध्यायप्रतिपाद्यतन्त्रसूचनम् । तन्त्रेणैक-
कालेऽनेका गोप्यः शतिलं कटाक्ष्यन्ते, संजीव्यन्ते च एक-
कालावच्छिन्नवेणुगानेनापाङ्गवीक्षणैश्च बह्व्यो बलव्यो विमो-
ह्यन्ते, संजीव्यन्ते च । एकः कृष्णो रासे प्रतिगोपिमध्ये वर्त-
ते । ‘अन्तरा त्वां मां च हरिः’ इति कृष्णभक्तिरसिका
भट्टोजिदीक्षिताः ॥

अनुयायिमनोज्ञवंशनालैः । यथा बलव्योऽपाङ्गानुया-
यिन्यस्तथा वंशोऽपि । गोपालापाङ्गानुयायित्वे चेतनाचेत-
नयोर्न विशेषः । अस्य गोपालस्य करभूषकं न कटकम्,
किं तु वंशी । वंशीविभूषितकरादिति तद्रसज्ञानां सरस्वती ।
‘वेणुं वादयदिन्दुसुन्दरमुखं वन्देऽरविन्देक्षणम्’ इति संक्षे-
पशारीरकोपक्रमे तत्फणितिः । गोपालभक्ताः के वा तान्न
बहुमन्येरन् । मधुरेण सङ्गतिनाधिनिवर्तनं स्यादिति प्रसि-
द्धम् । मोहनिर्वर्तको वेणुः । मोहनिर्वर्तकोऽपि वेणुः ।
भयकृद्भयनाशनोऽयं यथा गोपालः । यथा राजा तथा तत्प-
रिकराः । वादयति वंशं गोपालो यथा मामिदं स्तोत्रं वा-

दयति । वाद्यस्य वंशस्य निरतिशयं माधुर्यम् । वाद्ययितृ-
मनोऽभिज्ञमिव वाद्यमिति व्यज्यते मनोज्ञशब्देन । गायकाः
स्वात्यन्तपरिचितस्वमनोभावानुकूलस्वात्यन्तवशीभूतं वाद्यमे-
वोपकरणीकुर्युः । वनचरस्य गोपालस्य मनो विदितं स्या-
द्वनभवानां वंशनालानाम् । यदुवंशतिलकस्यानुरूपा मनोज्ञ-
वंशजा नाला इति शोभनवंशजत्वं नालानामित्यपि व्यज्यते ।
आभिजात्येनाप्याभिरूप्यं तदधरपायिनाम् । शैत्यसामग्र्यत्रा-
पेक्षिता । गीतस्य शीतलत्वमप्यपेक्षितम् । ‘शीतलैर्हस्त-
तालैः’ इत्याचार्यानुभवः । नालशब्देन मृणालनालादिशीत-
लनालस्मारणेन शैत्यव्यञ्जनमपि । अपाङ्गप्रसरमनु वेणुगी-
तप्रसरः । अपाङ्गगत्यनुयायि गीतम् । न मुखविकारविशि-
ष्टमस्य गानम् । नेत्रस्य सुन्दरविक्रियारूपविकारमात्रमस्ति ।

स्पर्शितवल्लवीविमोहैः । अपाङ्गैर्विमोहा दीयन्ते । अ-
तिशीतला अद्भुतविलासा आकेकराः कटाक्षाः कं जनं न
मोहयेयुः । ‘त्रैलोक्यसुन्दरमिदं च निरीक्ष्य रूपं यद्रोहि-
जद्रुममृगाः पुलकानविभ्रन्’ इति शुकः । वाद्यमानवंशना-
लप्रेरकान्दत्तवल्लवीजनविमोहानपाङ्गान्वयमिदानीतनत्वेनानुभ-
वामः । गोपीजना मुह्यन्त्यहमपि मुह्यामि । यथा ते सं-
जीव्यन्ते तथाहमपि समाश्वास्ये । ‘विमोहने वल्लवगेहिनी-

नाम ' इति यादवाभ्युदये । व्युपसर्गो मोहस्य गाढत्वव्य-
ञ्जकः । अपाङ्गविक्षणैरेव विमुग्धाः स्युः । विचित्रावर्तवद्गी-
तमप्यस्यपाङ्गानुयायि मनो नितान्तमावर्तयितुम् । अपाङ्गा-
वर्ता गीतावर्ताश्चेत्यावर्तघनत्वम् ॥

अनघस्मितशीतलैः । विटस्मितस्य साधत्वं स्यात् ।
बहुवल्लभस्य भावशून्यं स्यात्स्मितम् । ' उपचारविधिर्मनास्वि-
नीनां न तु पूर्वाभ्यधिकोऽपि भावशून्यः । ' वल्लवीजनवल्ल-
भस्यास्य सर्वत्र भावपूर्णं स्मितम् । शीतस्य शैत्यदोषजन-
कत्वरूपमनर्थत्वं स्यात् । निर्दोषशीता इमेऽपाङ्गाः ॥

अपाङ्गैः । संपूर्णविक्षणमपि न प्रार्थयामः । अपाङ्गवी-
क्षणेनालम् । ' अपाङ्गा भूयांसो यदुपरि परं ब्रह्म तदभूत् ' इति लक्ष्मीविषये भट्टपादाः । तदनुरोधेनापाङ्गानां बहुत्व-
प्रार्थना व्यज्यते बहुवचनेन बृम्होयाहमिति ॥

अनुकम्पासरिदम्बुजैरपाङ्गैः । शैत्यसामग्र्यां नदी त-
त्स्थानि अम्बुजान्यपेक्षयेरन् । तथैवापेक्षा प्रदर्श्यते वीचीवा-
तैरित्युदाहृतभवभूतिश्लोके । प्रवहदनुकम्पासरिद्रोपालचक्षुः ।
तत्र भवानि अम्बुजानि तदपाङ्गाः ॥

असौ । पुरस्तिष्ठति, वेणुं बादयति । मुह्यत्सु गोपज-

नेषु मयि चोन्निद्रपद्ममधुरान्कटाक्षान्प्रसारयति ॥

माम् । निकटेषु न्यशामयं गोपालम् । ‘यश्च रामं न पश्येत्तु यं च रामो न पश्यति’ इति स्वात्मसहितसर्वलोक-
गर्हितजनलक्षणमादिकवेः । आचार्यस्य रामो गोपालः ।
उभौ वनचरौ । रामवल्लभा ऋषयो गोपीजनाः । मत्कर्तृकगो-
पालवीक्षणमुक्तम् । तत्कर्तृकमत्कर्तृकटाक्षणमत्रोच्यते । इतः परं
नाहं गर्हणीयो भवेयम् ॥

अवतु । अव प्राणने । प्राणयतु माम् । एतेन स्वस्य
मूर्च्छितत्वरूपतात्कालिकप्राणवृत्तिन्यूनभावो व्यज्यते ॥

अधराहितचारुवंशनाला

मकुटालम्बिमयूरपिञ्छमालाः ।

हरिनीलशिलाविभङ्गनीलाः

प्रतिभाः सन्तु ममान्तिमप्रयाणे ॥ १२ ॥

नारदगेयोऽयं श्लोक इत्याचार्यमनोरथ इति पूर्वमेवोक्तं
यथा कुशलवनामधारिकुशलिवगेयत्वमाद्यकाव्यस्य । रामपुत्रौ
तौ तत्पौत्रो नारदः । चतुर्मुखेश्वरमुखैः पुत्रपौत्रादिशाली गृह-
मेधी रामः । प्रसङ्गविषयं द्वादशलक्षणम् । ‘आप्रयाणात्तत्रापि
हि दृष्टम्’ इत्येतत्स्तोत्रे कियमाणाया भावनाया आप्रयाणा-

दनुवर्तमानत्वं दर्शनीयम् । तदर्थमन्तिमस्मृतिविषयश्लोकोऽत्र निवेशनीयः । इदानीं प्रार्थितं प्रसङ्गात्तत्कालेऽप्युपकुर्यात् । ‘स्थिते मनसि’ इत्यादिश्लोकोऽत्र भाव्यः । एवं प्रसङ्गलक्षणसूचनम् । गोपजनानुद्दिश्य वेणुगानादि कृतम् । न मामुद्दिश्य । प्रसङ्गात्तन्मामपि तारयेत् ॥

अधराहितचारुवंशनालाः । ‘अर्थेनैव विशेषो हि निराकारतया धियाम्’ । विषयेण विषयी ज्ञानमुपरक्तं भवति । ज्ञानवैचित्र्यमर्थवैचित्र्यप्रयुक्तम् । अत्र समानाधिकरणपदैरुक्तविशेषाकाराः प्रतिभाः प्रार्थ्यन्ते । न निराकारां प्रतिभां वयं रोचामहे । बिम्बाधरनिहितवेणुं वादयन्तं प्रेक्षमाणस्तद्वेणुगीतं शृण्वन्कलेवरं तित्यक्षामि । ‘वंशेन शङ्खपतिना च निषेवितं ते बिम्बाधरं स्पृशति रागवती मतिर्मे’ इति भूयान्ममानुभवस्तदधरमाधुर्यस्य । नितान्तं रागवती मम मतिस्तदधरे । शङ्खपतिना निषेवणमात्रेण मम तत्र रागावकाशो न लभ्येत । अचेतनस्य वंशस्यापि तत्रावकाशो दीयते सुशीलाप्रेसरेण करुणामूर्तिना गोपालेन । वंशं वादयति गोपालस्तत्प्रत्यासक्त्या तस्यावकाशदानमिति चेन्मामपि बहुशो वादनोपकरणीकृत्यावादयत् । वेङ्कटशैलमारुह्य वैहारिकेण विधिना वीणाविशेषमिव मां तत्परिचारविधिप्रयु-

क्षण्टांशं स्वनादनं वेदान्तदेशिकं दयाशतकमवादवद्गो-
पालदेवः । कारणमानुषी करुणा मां करुणाशतकमवाद-
यत् । कथमहं तां करुणां न भजेयम् । यः सर्वथा
जीवति स वर्षशतं जीवति । यदि पूर्णायुर्भवेयं वर्षशतं करु-
णाशतकेन करुणां भजेयमेव । दयाशतकसंख्या मदायुःसंख्या
च प्रायेण समाना । एकस्य श्लोकस्यैकं हायनम् । ‘ प्रणवम-
हिमवत्पाञ्चजन्यक्रमेण स्वाध्मातं रङ्गनाथः स्वयमिति मुखरी-
कृत्य संमोदते स्म ’ इत्युक्तरात्या स्रग्धरादुग्धराशिभूतं ग्रन्थं
मामवादयत् । वंशाद्वीणा गुर्वी सङ्गीतसंप्रदाये । तस्याः
पूर्णत्वप्रसिद्धिः । वंशी वाद्यत एव । नायं देशिको वेदान्तदे-
शिको वा । यदि तस्य गोपालाधरस्पर्शो न्याय्यो ममान्तिमप्र-
तिभायै तत्स्पर्शस्पर्शनमपि न्याय्यम् । नाहं तदधरेण मदधर-
स्पर्शं बाञ्छामि, यथा गोप्यः । नाहं स्थूलस्वशरीरेण तत्स्पर्-
शमिच्छामि, यथा वंशनालः । सूक्ष्मसूक्ष्मेणान्तर्विलयमृ-
दुना स्वान्तेन तत्स्पर्शं काङ्क्षामि । अन्तकाले वैष्णवज्वरेण
महान्दाहः स्यात् । तदाहशान्तये सद्योऽमृतलब्धये चाधरा-
मृतस्मरणं भवेत् । वेणुनादश्च कर्णमन्त्रो भवेत् । कर्णेशीधुं
बभेत्तन्नादः । घण्टांशस्य मम नियतं तन्नादश्रवणमत्यन्तमधुरं
भवेत् । साजात्यमप्यस्ति मम वेणोश्च । मत्सजातीयो वंशो
न मां तद्वसरे जह्याद्यद्यपि कदाचिद्गोपालो मां जिहासेद्वि-

स्मरेद्वा । वंशस्य मत्स्यभीपोपसदने तदविनाभूतसाहचर्यसो-
ऽप्यागच्छेत् । वेणुनादघण्टानादयोः साजात्यं सिद्धम् ॥

मकुटालम्बिमयूरपिञ्छमालाः । अधरामृते प्रथमं तृषितं
मनो जागर्ति । क्षणादूर्ध्वं भवेदेहत्यागः । तत्पूर्वं मौलिप-
र्यन्तं पश्येयं पुरुषोत्तममिति मौलिं धावति मनःकृत्स्नविग्रह-
दर्शनस्यावकाशः स्याद्वा न वेति भिया । तत्र मयूरपिञ्छ-
मालाः पश्यति । मम मनसो मकुटस्पर्शभाग्यं न्याय्यम् ।
मयूरपिञ्छमालानां सुलभं भाग्यं मम दुर्लभं भवेत्किम् ? ॥

हरिनीलशिलाविभङ्गनीलाः । क्षणान्तरस्य लाभात्कृ-
त्स्नो विग्रहोऽनुभूयते ॥

प्रतिभाः सन्तु । कवितार्किकसिंहमिति मां वर्णयन्ति
जनाः । मम प्रतिभान्यादृशीति श्लाघन्ते । न तां प्रतिभामहं
बहु मन्ये । नवनवगोपालविग्रहभावनोन्मेषां प्रतिभां खल्व-
हमीप्सामि । न ममेतरप्रतिभायामादरः । सिद्धायां तस्यां
ममौदासीन्यमेव । ‘मधुक्षिरन्यायस्वगुणविभवासञ्जनकन-
न्महानन्दब्रह्मानुभवपरीवाहा बहुविधा ममाविर्भूयासुर्भनसि
मुनिसिद्धादिसुलभा’ इति खलु मम मनोरथः । ‘भिन्नस्फटि-
करुचिर’ इति सद्यो भिद्यमानस्फटिकवद्रुचिरत्वं विवक्षितम्

‘सूर्याशुभिर्भिन्नमिवारवेन्दम्’ इत्यत्रेव । तत्र सद्यो भिद्य-
मानत्ववर्णनमुचितम्, नवयौवनविभज्यमानवपुषो दृष्टान्त-
त्वान् । तत्र विभक्तशब्दवदत्र विभङ्गशब्दः । सद्योविभक्ते-
न्द्रनीलशिलाया एव दृष्टान्तत्वेन विवक्षणम् । सद्यो विभक्त-
नीलशिलाविभङ्गवन्नीलाः । कुवलयदलश्यामो माधवः ॥

सन्तु । मां सन्तं कर्तुम् । तत्सत्त्वे मत्सत्त्वम् । तद-
भावे मदभावः । अन्वयादितरतश्चतत्प्रतिभाधीनसत्ताको-
ऽहम् ॥

मम । प्रतिभासत्तानुभवानन्तरं स्वसत्ताभिमानः ॥

अखिलानवलोकयामि कालान्

महिलाधीनभुजान्तरस्य यूनः ।

अभिलाषपदं ब्रजाङ्गनाना-

मभिलाषक्रमदूरमाभिरूप्यम् ॥ १३ ॥

देवताकाण्डलक्षणानि चत्वारि सूच्यन्ते चतुर्भिः श्लो-
कैः । ‘स्वरूपमादौ तद्भेदस्तदुपासनपूर्वकम् । फलं च देव-
ताकाण्डे—’ इति लक्षणविषयविभागः । सामान्येन देवता-
स्वरूपं लक्ष्यतेऽत्र ‘महिलाधीनभुजान्तरस्य यूनः’ इति ।
अस्य कवेः श्रियः पतित्वं सामान्येन देवतास्वरूपम् । गो-

पालत्वं देवताया विशेषस्वरूपम् । वासुदेवसंज्ञैव परस्य
 ब्रह्मणः । अयं विभववासुदेवो गोपालः । श्रियः पतित्वं
 परवासुदेवलक्षणम् । ‘महिलाधीनभुजान्तरस्य यूनः’ इति
 तदेव निगूढमुच्यते । एतेन देवताकाण्डप्रथमलक्षणसूचन-
 मस्मिन्श्लोके । अनन्तरश्लोकेन गोपालरूपभेदकथनः द्वितीय-
 लक्षणसूचनम् । ‘अन्तकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा कले-
 वरम् । यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः ॥’
 ‘यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् । तं तमेवैति
 कौन्तेय सदा तद्भावभावितः ॥’ इति गोपालः स्वगीता-
 याम् । अन्तकालस्मरणमावश्यकं गोपालसंपत्तये । सदा गो-
 पालभावभावितेन भक्तेन तत्स्मरणं सुलभम् । अन्तिमप्र-
 क्षाणे गोपालाकाराः प्रतिभाः काङ्क्षन्त्यन्ते पूर्वश्लोके । तदर्थं सदा
 तद्भावभावितत्वं संपाद्यम् । तदुच्यतेऽस्मिन्श्लोके ‘अखिला-
 नवलोकयामि कालान्’ इति ॥

अखिलानवलोकयामि कालान् । द्वितीयैव काल-
 स्यात्यन्तसंयोगोऽनुशासनेन लभ्यते । अखिलं कालमित्येवा-
 लम् । अत्यन्तसंयोगस्य निरन्तरनिविडत्वमपेक्षमाणैः काला-
 वयवान्विभज्य प्रतिकलमवलोकनव्याप्तत्वं विवक्ष्यते । भक्ति-
 रूपा शेमुषी प्रार्थ्यते श्रीभाष्यकारैरखिलेत्यादिश्लोकेन । अ-

त्रापि तैलधारावदविच्छिन्नानिरन्तरभक्तिरूपप्रतिभानुभवः ।
अखिलेत्यादि श्रीभाष्यमङ्गलश्लोकप्रत्यभिज्ञापनम् । तत्स्मरणं
च तद्वन्नित्यमच्युतपदाम्बुजयुग्मरुक्मव्यामोहलाभाय । ईदृशो
व्यामोह ईप्स्यते ज्ञानिभिः । अच्युतश्च कृष्णः । देवताका-
ण्डसूचनमारभमाणोऽखिलेति मङ्गलं प्रारभते । निखिलेति
नोक्तम् । ‘अज्ञातं नास्ति ते किञ्चित्’ इतिवदखिलेति
द्वौ नञौ प्रकृतार्थं दृढयतः । नैरन्तर्यं व्यज्यतेऽखिलशब्देन ।
साकल्यमप्युच्यते । सदा तद्भावाभावितत्त्वम् । तदाभिरूप्य-
रूपतद्भावः सदा भाव्यते ॥

महिलाधीनभुजान्तरस्य यूनः । श्रियः पतिमुद्दिश्य
ब्रह्मत्वविधिः । ब्रह्मोद्दिश्य वा श्रियः पतित्वविधिः । ‘श्री-
मति ब्रह्मतोक्तेः’ ‘पुंसूक्तादिप्रसिद्धो गुणनिधिरघजिद्वद्वाश-
ब्दार्थ उक्त’ इति जन्माद्यधिकरणे उभयमपि संगृह्यते ।
उभयथापि तयोः समव्याप्तत्वम् । भुजान्तरस्य भावनान्त-
र्गतत्वात्स्वस्यापि भुजान्तरेऽवकाशो लभ्यते रत्नत्वेन । सा
स्त्रीरत्नम् । वयं पुरुषरत्नानि । स्त्रीपुंरत्नानि वक्षः स्थलं रञ्ज-
यन्ति, तस्याभिरूप्यं वर्धयन्ते । अधीनत्वरूपपारतन्त्र्यमपि
भावनान्तर्गतम् । अस्मदधीनोऽपि भवेद्यथा महिलाधीनः ।
‘पराधीनं त्वां तु प्रणतपरतन्त्रं मनुमहे’ । यथा महिला-

परतन्त्रः प्रणताम्भत्परतन्त्रोऽपि स्यात् । भावनान्तर्गतस्य
फलदशायां प्राप्तिः । ‘तथेतः प्रेत्य भवति’ । भवति प्राप्नोति ।
अधीनशब्देन वक्षःस्थलस्य महिला स्वामिनीति व्यज्यते ।
तदनुमतिं विना न तत्र प्रवेशसंभवः । महिला वामा वनिता ॥

अभिलाषपदं ब्रजाङ्गनानाम् । ‘क कृष्णः श्रीनिके-
तनः’ इति दौर्लभ्यं प्राप्नोति लक्ष्म्यधीनत्वकीर्तनेन । ‘अन्तः
पुरं जलधिराजकुमारिकायाः’ इति श्रीमदीक्षिता वरदराज-
स्तवे वक्षोनुभवे । कथं मम तत्रान्तःपुरे प्रवेशसंभवः ?
स्त्रियः सपत्नीर्भर्तृशरीरमाश्लिष्यन्त्यो न सहेरन् । नेष्या ता-
दृशी तत्समीपमुपसीदत्सु पुंसु । सपत्नीनां प्राम्याणां वल-
वीनां तत्संश्लेषाभिलाषमनुमन्यते । अहं तु नायकवक्षसि
मणिवरत्वमाशासे । नूतनरत्नेन भर्तृवक्षोलंकरणमभिमतमेव
स्याद्वक्षःस्थलस्वामिन्या महिलायाः ॥

अभिलाषदं ब्रजाङ्गनानाम् । नारीणामुत्तमवधूर्लक्ष्मीः ।
तदेकाधीनं वक्ष आभीरजनैरभिलष्यते आश्लिष्यते च ।
‘गोप्यः प्राप्याच्युतं कान्तं श्रिय एकान्तवल्लभम्’ इति श्री-
शुकः । लब्धः कान्तो न च्यवेताच्युतत्वात् । नित्ययोगी
भवति गोपीभिर्यथा लक्ष्म्या । एतादृशसौशील्यभूमनि कथं
ममानवकाशः ॥

अभिलाषक्रमदूरमाभिरूप्यम् । पूर्वविशेषणेन ब्रजा-
 ज्ञना गोपालस्याभिरूप्यं विविदिषन्ति, दिदृक्षन्ति चेत्युक्तम् ।
 बाङ्गानसदूरमस्याभिरूप्यं विविदिषन्तीति कथमुच्यते । अ-
 भिलाषश्च वेदने वा दर्शने वा स्यात् । ‘यतो वाचो निव-
 र्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्—’
 इत्यानन्दमूर्तिविषयश्रुतिः । ब्रह्मण आनन्दमूर्तिश्च तच्छ्रुतिवि-
 षयत्वे बाङ्गानसविषयिणी स्यात् । मनोदूरे कथं विविदिषा ।
 वेदनरूपमानसवृत्तिरूपज्ञानाविषये कथमिच्छाप्रसरः ? तथा
 शब्दक्रमस्यापि दूरम् । कथं तस्याभिलाषपदत्वम् ? अत्रो-
 च्यते— न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम । अवाच्यत्वं शृणुमः ।
 वर्णयन्ति गोप्यः । अभिलषन्ति प्राप्नुवन्ति भुञ्जते च ।
 दृष्टानुरोधेन वाच्यविषयककृत्स्नव्याप्त्यभावपरता श्रुतेः ।
 अभिधावृत्त्या न साक्षान्मुख्यविषयत्वम्, किं तु लक्षणारू-
 पामुख्यवृत्तिविषयमिति तरुल्लूतेरर्थोऽद्वैते । साक्षाद्वा परम्परया
 वा यथा कथंचिद्वचनवृत्तिविषयत्वमभ्युपगम्यते । न वाच्य-
 त्वस्यात्यन्तबाधरूपानवकाशः । दूरे भवति । नात्यन्तमविषयो
 भवति । सामान्येन कथंचिदकात्स्न्येन वाच्यं भवति । अ-
 भिलाषेनाक्रान्तं व्याप्तं भवति ॥

आभिरूप्यम् । न गोपालमवलोकयामि । तल्लवण्यौघ-

मेवावलोकयामि । अखिलकालावलोकनेऽप्याभिरूप्यस्य न
हासः ॥

हृदि मुग्धशिखण्डमण्डनो

लिखितः केन ममैष शिल्पिना ।

मदनातुरवल्लवाङ्गना-

वदनाम्भोजदिवाकरो युवा ॥ १४ ॥

कथं भवतां दर्शनलाभः । न हि श्रवणमनननिदिध्यास-
नानि भवतानुष्ठितानि । ‘न धर्मनिष्ठोऽस्मि न चात्मवेदी न
भक्तिमांस्त्वच्चरणारविन्दे’ इति खलु भवत्पूर्वेषां वचनम् ।
‘नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन’
इति मनननिदिध्यासनाभ्यामप्यलभ्यः । असौच्यते । ‘यमे-
वैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा वृणुते तनूं स्वाम्’ इत्यु-
त्तरार्धं किं विस्मृतम् । मत्प्रयत्नेनाहं तमवलोकयितुं न प्रभ-
वेयम् । यदि स एव मां वरीत्वा मम हृद्यात्मानं
लिखेत्कथं तं न साक्षात्कुर्याम् ? अक्षरेण भगवता हृदये
लिखितमक्षररूपं न दृष्टेर्हृदयाद्वा क्षरेत् । तेनैव परमशुभेन
तदद्भुतशुभविप्रहो मम हृदये व्यलेखि । तल्लिखितं को वा
प्रमार्जेत् ? लोकोत्तरसुन्दरं साक्षात्कृत्य तस्मिन्हृदयलिखिते
किमन्यदीक्षिष्ये ।

हृदि मुग्धशिखण्डमण्डनो लिखितः केन ममैष
 शिल्पिना । स्वहृदये लिखितं गोपालविग्रहं वीक्ष्य विस्म-
 यते । भगवदनुप्रहातिशयाद्भृदये भगवतैव लिखितोऽन्तः-
 स्थोऽपि बहिरिव भवति । तमन्तस्थं पुरःस्थितमिव विशदं
 वीक्ष्य 'एषः' इति निर्दिशति । एतदा निर्देशः पुरः स्थि-
 तस्येवापरोक्ष्यं व्यनाक्ति । 'य एषोऽन्तरिक्षिणि पुरुषो
 दृश्यते एष आत्मेति होवाच' इत्यत्र योगिप्रसिद्ध्या प्रत्यक्ष-
 निर्देश इति भाषितम् । शन्तमेन गोपालपाणिना हृदयं
 स्पृष्ट्वा तत्त्वात्मनः शीतलानन्दामृतविग्रहस्य लेखने हृदयेऽद्भुतं
 स्पर्शसुखं भवति, रामस्येव सीताकरस्पर्शे । 'संजीवनौष-
 धिरहो नु हृदि प्रसिक्तः' इत्युत्तररामचरिते । अन्त्यस्मरणं
 मकुटालम्बिप्रयूरपिञ्जलमालस्य । तद्विशिष्टं लेखनं प्रदर्श्यते
 'मुग्धशिखण्डमण्डनः' इति । 'केन शिल्पिना' इति
 प्रश्नस्य तवोत्तरम् । केनैव शिल्पिना लिखितमित्युत्तरम् ।
 —कं ब्रह्म' । कं च सुखम् । 'सुखविशिष्टाभिधानादेव च'
 इति तस्य सौत्रं व्याख्यानम् । सुखमयेन ब्रह्मणा लिखितः ।
 'केनेषितम्' इति प्रश्नस्य 'ईशा' इत्युत्तरं दीयत इव
 ईशोपनिषदा । केनेत्यत्रत्यप्रश्नस्योत्तरं दीयत इवाचार्यैः सं-
 कल्पसूर्योदये भावनाचित्रभित्तौ लिखितमद्भुतं भगवद्रूपं वी-

क्षय 'अखण्डब्रह्माण्डप्रथमतरशिल्पी स भगवान्स्वयं पद्मा-
जानिर्व्यलिखदिह चित्रं स्वविषयम्' इति । विग्रहनिर्माणा
चित्रलेखनं सुलभम् । अत एव 'चित्रे निवेश्य परिकल्पि-
तसत्त्वयोगा' इति प्रथमशिल्पी चतुर्मुखः । ततोऽपि पूर्वस्त-
द्विग्रहस्यापि स्रष्टा प्रथमतरशिल्पी भगवान्स्वयं व्यलिखत् ।
स्वयमित्युक्तेऽसहाय इति स्यात् । नासहायोऽयम् । पद्मा-
सहायो व्यलिखत्तस्या मुखं वीक्षमाणः । उत्तमस्त्री खलु वि-
दुषी दोषज्ञा चित्रसौष्टवे तद्बहुमतिलाभायोपहास्यत्वनिवृत्तये
चातिजागरूको व्यलिखत् । आत्मनश्चित्रे लेखनं कृच्छ्रसा-
ध्यं शिल्पिनामिति प्रसिद्धम् । अयं तु 'तदात्मानं स्वयम-
कुरुत' इत्यात्मसृष्टिदक्षः । 'केन' सुखेन लिखितः । केनेति
लेखनक्रियाविशेषणम् । यथा आनन्दो जायेत तथा लिखि-
तः । हृदये लेखने हृल्लेखो भवेत् । स च शिरःशूलरूपवेद-
ना । वेदनां पीडां हृल्लेखं विना सुखेन हृदि लिखितः । कर-
स्पर्शेन तूलिकावर्णद्रव्यादिस्पर्शेन च सूक्ष्मस्य मृदोर्हृदयस्य
व्यथा स्यात् । तां विना अमृतर्पश इव भवति ॥

एषः । अन्तर्लिखितोऽपि पुरोवर्तीव भवति । आवृत्त-
चक्षुषा पश्यामि । मनश्चक्षुषा पश्यामि । लिखितं पश्यामि ।
लेखकं न जानामि ॥

मदनातुरवल्लवाङ्गनावदनाम्भोजदिवाकरो युवा । अ-
तिविचित्रो विशिष्टश्चित्रलेखः । वल्लवीवल्लभं धाम खलु व-
न्दितम् । तद्विशिष्टं हृदये लेखनीयम् । अभिलाषपदं व्रजा-
ङ्गनानामवलोकयामित्युक्तम् । स एव विशिष्टो लिख्यते ;
वल्लवाङ्गना लिख्यन्ते । तदीयमान्मथभावास्तद्वदनाम्भोजेषु
प्रदर्श्यन्ते चित्रे । मदनातुरता लिख्यते । तन्मुखाम्भोजानि
विकासयन्गोपालबालसूर्यो लिख्यते । युवा दिवाकरो बाल-
सूर्यः । गोपीमुखाविकासाः प्रदर्श्यन्ते, तत्प्रेमवीक्षणानि च ।
गोपालबालसूर्योदयः प्रदर्श्यते । दिनकरकुलकमलदिवाकरो
रामः । एतच्छलोक्तदिवाकरो गोपालः । ‘ उन्मीलितं तू-
लिकयेव चित्रं सूर्याशुभिर्भिन्नमिवारविन्दम् । बभूव तस्याश्च-
तुरश्रशोभि वपुर्विभक्तं नवयौवनेन ॥’ इति कुमारसंभवे ।
अत्र चित्रम्, उदयसूर्यः, तद्रश्मयः ; तद्रश्मिभिद्यमानाम्भो-
जानि, नित्ययुवा, सहस्रं प्रादुर्भवद्यौवना युवतय एतेषां स-
मुदायः । तत्र चित्रसूर्यादीनां दृष्टान्तत्वम् ॥

महसे महिताय मौलिना

विनतेनाञ्जलिमञ्जनत्विषे ।

कलयामि विमुग्धवल्लवी-

वलयाभाषितमञ्जुवेणवे ॥ १५ ॥

हृदये बालसूर्यमिवोद्यन्तं गोपालं नमस्करोति । उद्यन्त-
मादित्यं नमस्कुर्मः । बालकं गर्भादवतरन्तं वीक्ष्य प्रणनाम
पिता 'प्रणिपतामि भवन्तमनन्यधीरखिलकारणमाश्रिततार-
णम्' इति देवकी च तं तुष्टुवे । तत्र केवलस्य गोपालस्या-
वतारः । अत्रातुराबलाजनमुखाम्भोजदिवाकरत्वेनाविर्भावः ।
कथं तस्याञ्जलिं न कुर्याम् ? उद्यन्युवा दिवाकरः कथं न
नमस्कुर्येत । देवताकाण्डतृतीयाध्यायो मीमांसापञ्चदशाध्या-
यः । देवतोपासनं तस्य विषयः अस्मिञ्छ्लोके स एव विष-
यः । 'आविरस्तु चित्ते करणोन्मादकाविभ्रमं महो मे' इति
प्रार्थना कृता । 'यादृशी भावना तस्य सिद्धिर्भवति तादृशी'
मह एवाविर्भूतम् । तन्नमस्कुर्यते । शब्दभेदोऽपि नास्ति
प्रार्थिताविर्भूतयोः ॥

अञ्जनत्विषे । अक्ष्णोरञ्जनवर्तिका भवतीदमञ्जनत्विट्-
तेजः । दिवाकरत्वेऽपि न दुर्दर्शत्वम् । अञ्जनवत्सुदर्शत्वम् ।
अञ्जनत्विषो महसा न वास्तवविरोधः । सान्द्रपयोदसौभग-
मिदं महः । नलिवर्णानि रत्नानि महार्घाणि निरतिशयतेजो-
वन्ति सन्ति । दर्शने शीतलानि च ॥

विमुग्धवल्लवीवलयाभाषितमञ्जुवेणवे । उत्तरश्लोकोऽ-
वतार्यते । वेणुगाने वल्लवीनां वलयैर्हस्तैश्च तालो विरच्यत

इति वक्ष्यते । गोपीनां महत्यसूया वेणौ । ‘गोप्यः किमा-
चरदयं कुशलं स्म वेणुर्दामोदराधरसुधामपि गोपिकानाम् ।
भुङ्क्ते स्वयं यदवशिष्टरसं हृदिन्यो हृद्यत्त्वचोऽश्रु मुमुचुस्तरवो
यथार्याः’ इति परस्परं भाषन्ते गोप्यः । रासोत्सवः प्रस्तो-
ष्यतेऽनन्तरश्लोके । तत्र गोपीनां वेणोश्चानुकूलसाहचर्यं नि-
यमेनापोक्षितम् । वेणुर्गोप्यश्च गोपालाधरामृतांशहरा दाया-
दाः । ज्ञातीनां दायादानां शात्रवं परस्पराभाषणनियमश्च
भूयो दृश्यते । गोपीनामीष्यां दर्शिता । कथं वेणोस्तासां
च सहकारो येन विना रासो न सिध्येत् । तेषां सर्वेषां
संमन्त्रणमावश्यकं राससिद्धये । सन्धिश्च करणीयः । गो-
प्यो न तेन प्रधानवाद्येन संभाषेरन् । मध्यस्था वावदूका
अपेक्ष्यन्ते । गोपीनां वलयावावदूका मध्यस्था भवन्ति ।
‘संबन्धमाभाषणपूर्वमाहुर्वृत्तः स नो—’ इति रघुवंशे ।
साप्तपदीनां सख्यं सहभाषितैः सह क्रान्तेर्वा सप्तभिः पदै-
र्निर्वृत्तम् । वलयद्वारा गोप्योऽपि वेणुसख्यो भवन्ति । संगता
रासं निर्वर्तयिष्यामस्तत्फलं च व्यवस्थितैरंशैर्भोक्ष्यामहे इति
व्यवस्थां संकेतं च कुर्वन्ति । अन्योऽप्यर्थः । मूकवाद्यत्वेन
प्रसिद्धो वेणुः । वाद्येन गीतपदानां सम्यक्स्पष्टं वाचयितृत्वे
वाद्यं भाषत इति व्यवहरामः । वेणोः स्वतो मूकत्वेऽपि

बल्यैर्भाषणसमर्थः क्रियते सः । भाषितृत्वात्स मञ्जुर्भवति । मूकं करोति वाचालं वाचाला गोपिवलयाः ।

जयति ललितवृत्तिं शिक्षितो बलुवीनां
शिथिलवलयशिञ्जालशीतलैर्हस्ततलैः ।
अखिलभुवनरक्षागोपवेषस्य विष्णो-
रधरमणिसुधायामंशवान्वंशनालः ॥ १६ ॥

देवताकाण्डतुरीयाध्याये देवतोपासनफलं प्रतिपाद्यते । गोपालदेवोपासनस्य फलं तदधरामृतम् । अमृतपानजं सुखं स्वर्गे । अमृतार्थं दुग्धोदधिरमन्थि । तत्र च बहवो भागिनः । रासक्रीडाफलमधरामृतम् । रासस्तत्फलमधरसुधा तद्विमजनं चोच्यते । गोपालदेवतोपासनफलस्य स्वर्गतौ-त्यार्थं सुधाशब्दग्रहणम् । सुधा देवतोपासनफलभूतस्वर्गे लभ्येत । स्वर्गे दिव्यस्त्रियो नृत्येयुः सुरनायकस्य पुरतः । तेषां श्रमहरणाय पारितोषिकत्वेनामृतं वितीर्येत । 'संभवन्तु सुरस्त्रियः' इति नियोगेन सुरस्त्रियो गोप्यः समभवन् । सुरस्त्रियो गोप्यो रासे नृत्यन्ति । स्वर्गस्त्रीणां बह्वीनां सह नर्तनं स्वर्गलोके विशाले ॥ स्वर्गानुभवसादृश्यमस्ति रासस्य । न देवताकाण्डे मोक्षोपन्यासः संभवी । मध्ये मध्ये तान्तत्वेऽमृतं पीयेत । गोपीभिरपि श्रान्ताभिरधरपानं

क्रियेत । 'विष्णोः' इति देवताकाण्डोपान्त्यसूत्रस्य प्रत्याभि-
 ज्ञापनमिति रसिकैर्विभाव्यम् । 'स विष्णुराह हि' इति
 तत्सूत्रम् । काण्डान्ते विद्यमानस्य विष्णुपदस्य तृतीयपादान्ते
 पठनमित्यप्यवधेयम् । 'बर्हेणेव स्फुरितरुचिना गोपवेषस्य
 विष्णोः' इति मेघे कालिदासः । रघुवंशस्य चरितं कृतं
 महाकविना । यदुवंशस्य चरितं न चकार सः । तत्करणे
 रुचिस्तस्यासीदिति मेघश्लोकाद्भ्रम्यते । महाकवेराशयस्तुल्य-
 शीलैराचार्यैः पूर्यत इव यादवाभ्युदयप्रणयनेन । महाकवि-
 कृतम् 'गोपवेषस्य विष्णोः' इत्यद्भुतवर्णनं स्वप्नन्धे निवे-
 श्यते । एतच्चाचार्याणां कालिदाससूक्तिरसिकतां स्पष्टं कथ-
 यति । अस्य रासोत्सवस्याध्यक्षः फलदाता प्रभुः कः ?
 यद्यपि गोपालोऽपि नृत्यति, गायति; वेणुं वादयति च,
 यद्यपि स एकोऽप्यनेकगोपाला भूत्वास्मिन्नुत्सवे मुख्यनि-
 र्वाहकः, यद्यपि सोऽत्र प्रधाननटो नटसहस्रं च भवति,
 न तस्य वेतनमंशो वा दीयते । अशुल्ककर्मकरः सः ।
 तेनास्मत्सकलकार्यनिर्वहणेऽपि वेतनं न तस्मै दद्याः । तस्य
 रासः स्वयं प्रयोजनम् । सर्वगोप्यधरस्पर्शरूपमहाफलं
 वा तस्य । अनेकनटरूपाणि परिगृह्य प्रतिगोपिमध्ये
 स्थितत्वेऽपि रासगोष्ठीमध्ये एको गोपालः पृथगास्ते ।
 'मध्ये मणीनां हैमानां महामारकतो यथा' इति भागवते ।

स्ववेणुकगोन्माथितजनेष्वयमप्यन्यतमः । 'त्वं तेष्वन्यतमां
 बभूविथ भवद्वेणुकगोन्माथने' इत्यद्भुतोऽनुभवो भाट्टः ।
 'चेतश्चेतस्तव च भगवन् कां दशामन्वभूताम्' इति तपि-
 त्रनुभवः । नर्तकी देवदासी, तन्नर्तनशिक्षकः, गायकाः,
 वाद्यवादकाः, तालदायकाः सर्वे मिलित्वा नर्तनं निर्वर्तये-
 रन् । सर्वभूषणभूषितो विचित्रवेषः प्रभुर्मध्ये आसीनस्तन्न-
 र्तनमध्यक्षयेत् । तन्नर्तनसंतोषितो वेतनं पारितोषिकं वा
 दद्यात्प्रधानभूतवादकहस्ते । तत्फले च नर्तक्यास्तत्तद्वाद्यवाद-
 कानां तालदायकानां च व्यवस्थिता अंशाः । वेणुश्च स्वांशं
 लभेत पारितोषिकेऽधरामृते । रतिसर्वस्वमधरं पानाय दद्या-
दयं रक्षिकोदारः प्रभुः । सर्वस्वदानं उदारस्वभावः । मध्ये
मध्ये नर्तक्यो गोप्यस्तदधरपानं तदुच्छिष्टताम्बूलचर्वणादिकं
लभन्ते । वेणुश्च तदवशिष्टं लभते । वेणुपीतोच्छिष्टं च ता
लभन्ते । ते ते स्वं स्वमंशं लभन्ते । ईदृशमहावर्तनं पूर्वशिक्षां
पूर्वाभ्यासं वा विना न सभायां प्रवर्त्येत । सिद्धगन्धर्वा-
 दयो आकाशे विमानेषु स्थित्वा रासमध्यक्षयन्ति । 'वैमा-
 निकेः कुसुमवर्षिभिरीड्यमानो रेमेस्वयंस्वरतिरत्रगजेन्द्रलीलः'
 इति शुकः । वेणोर्ललितवृत्तिरपेक्ष्यते रासे । तां च शिक्षयते
 वेणुर्गोपीशीतहस्ततालैः । गोपीनां रागतालज्ञानमेव न भवे-
 त्प्रायेण । यदि तासां मध्ये काचिन्निसर्गेण तदभिज्ञा भवे-

रसा संमानं लभत इत्युच्यते शुकेन ' काचित्समं मुकुन्देन
स्वरजातीरमिश्रिताः । उन्निन्ये पूजिता तेन प्रीयता साधु सा-
ध्विति ॥ ' इति । मिश्रिता एव ते रागतालाः स्युर्गोपीनां यदि
ते स्युः । रासगोष्ठ्यां वेणुव्यापकः पण्डितः । गोपालेन भूयो
वादितः पुरा । तस्यापि तालशिक्षा दीयते गोपीभिरिति कथम् ?
तत्रोच्यते— सङ्गनर्तने कश्चिदभिज्ञः शिक्षकस्तालं प्रवर्त-
येत् । तमनुसृत्येतरेऽनभिज्ञा अपि तालं कुर्युः । गोपीनां
शिथिला वलयाः शिञ्जानाः सन्ति । शिथिलाभरणवलया-
दिधारणं ग्राम्यजनस्वभावः । शिथिलाश्च वलयाः शब्दं
कुर्युः । ' वलयानां नूपुराणां किङ्किणीनां च योषिताम् ।
स प्रियाणामभूच्छब्दस्तुमुलो रासमण्डले ॥ ' इति भाग-
वते । तत्रापि प्रथमपठनं वलयानाम् । तत्कृतस्तालोऽनु-
क्रियते गोपीहस्तैः । तत एव तेषां शीतलता ।
बह्वानरांश्चपलसार्वभौमान्पृतनात्वेन चकार दाशरथिः । ✓
सैनिकानामचापलमवधानं दान्ततेत्यादिगुणा अवश्यापेक्षि-
ताः । तद्वैदेशिकान्प्रकृतिचपलांस्तान्वशीकृत्य राक्षसवर्यान्-
ययोधयत्प्रभुः । एको योधयन् खरादीनां रक्षसां चतुर्दश-
सहस्रं तन्न कष्टं मेने । स्वसैन्यानां प्रकृतिचपलानां चापल्य-
निवर्तनं कृच्छ्रसाध्यं स्यात् । विद्वत्तमः प्राज्ञतमो दान्ततमो
ऽपि हनूमान् ' प्रसिद्धं त्रिषु लोकेषु कपित्मनवस्थितम् '

इत्यभ्युपगच्छति । अनवस्थितत्वरूपं चापत्यं सैनिकत्वस्या-
 त्यन्तमनुपपन्नम् । दान्तत्वरूपगुणस्तदवश्यापेक्षितः । प्रकृ-
 तिचपलानां योधत्वकरणं तत्सहायेन च प्रबलराक्षसायोधनं
 रामावतोर । तथा गोपालेन स्वरजातितालानभिज्ञाभिर्गो-
 पीभिः सह रागतालप्रधानरासनिर्वाहः श्रोतृसिद्धगन्धर्वादि-
 विस्मापकः साधितः । यथामनोरथमत्यन्तसंकीर्णं स्यात्तासां
 बहुविधतालः । तत्तत्संकीर्णतालानुरूप्यं संपादनीयं वेणु-
 गीतस्य । वेणुगीतानुसारेण न तास्तालं प्रयोक्तुं जानन्ति ।
 अत्यन्तजडास्ताः । कथं ता वेणोर्ललितवृत्तिशिक्षका भवेयुः ।
 अत्रोच्यते कविभिः । शिञ्जनास्तासां शिथिलवलयः शीतलं
 तालं निर्वर्तयन्ति । अनभिज्ञा अपि गोप्यस्ततालमनु-
 क्रतालं कुर्वन्ति । कृतानुकरणरूपानुतालनं सुलभमनभि-
 ज्ञानामपि । वलयाश्चाचेतना गोपालसंकल्पमात्रेण सुलभ-
 प्रेर्याः सुतालकरणे । चेतनानां प्रेरणं न तथा सुलभम् ।
 आलस्यानवधानादयश्चेतनैकान्ताः । अतो गोपालो वलय-
 द्वारा सुतालं निर्वर्तयति । चेतनगोपीहस्तानां वलयरचित-
 ताले संबन्धात्यन्ताभावव्यञ्जनाय शिथिलत्वकीर्तनम् । दृढ-
 बटिताश्चेद्वलया गोपीहस्तप्रेर्याः स्युः । तथा चेद्गोपालेन
 यथेष्टं तालनिर्वर्तनं न सुकरम् ॥

जयति । गोपालस्य जितन्तेपाठो भूयः कृतः ।
 इदानीं रासे वेणोस्तत्पाठः क्रियते । वेणोरासे प्राधान्यम् ।
 देवदासीनर्तने वाद्यवादनं दूरतः श्रुत्वा नर्तनशालां धावेयुः ।
 तथैव गोपीः संमेलयितुं वेणुगीतं साधनम् । 'निशम्य
 गीतं तदनङ्गवर्धनं व्रजस्त्रियः कृष्णगृहीतमानसाः । आज-
 ग्मुरन्योन्यमलक्षितोद्यमाः स यत्र कान्तो जवलोलकुण्डलाः ॥'
 इति वेणुगीतस्य गोप्याह्वयनसंज्ञात्वम् ॥ वेणुर्घटकः ॥

ललितवृत्तिं शिक्षेतः । गोपालस्य ताण्डवशिक्षकास्ता-
 लकरा दधिरवाः । शिक्षकबहुत्वम् 'बहुभ्यः श्रोतव्यम्'
 इति विधिमनुसृत्य ॥

शिथिलवलयशिञ्जाशीतलैः । वलयानां कुण्डलानां
 चाधिकशिथिलत्वं प्राप्तीणजनेषु । शैथिल्याभावे गोपीहस्त-
 प्रेर्यत्वं च न स्यात् । गोपालमात्रेच्छाप्रेर्यत्वं च स्यात् ।
 तदभावे न तालस्य शीतलत्वम् । गोपीहस्ततालानां न स्वतः
 शीतलत्वम् । तद्धस्ताप्रेर्याणां शिथिलधृतानां वलयानां शिञ्जा-
 भिरेव तच्छीतलत्वम् । वलयानां शिञ्जानां शीतलत्वं यादृ-
 च्छिकं न गोप्यधीनम् । यदृच्छा च गोपालेच्छा ॥

हस्ततालैः । अत्र तालसाधनानि हस्ता वलयाश्च ।

लोके उपकरणभूतं मृदङ्गादिकं दुर्लभं गोपालस्य । वीणादि
वाद्यसाधनं तस्य दुर्लभम् । अरण्यलभ्यवंशनालो वाद्यं
भवति । वन्यस्य गोपालस्य वन्यान्येव साधनानि, न
नागराणि ॥

अखिलभुवनरक्षागोपवेषस्य विष्णोः । किं फलं
भवति प्रधानस्य वेणोः । अधरसुधायामंशः । कस्याधर-
सुधायाम् ? गोपालस्य । क उत्कर्षो गोपालाधरस्य ? गोपी-
नां वेणोर्वा सामान्यगोपालाधरः सुलभः । न तत्र कोऽपि
विशेषः । गोप इत्यत्र गोशब्दस्य पृथिवीवाचकत्वम् ।
गोपत्वं चाखिलभुवनरक्षकत्वम् । अधरसुधाया उत्कर्षला-
भाय गोपशब्दविवक्षितोऽर्थः, तस्य तत्त्वं च कथ्यते
अखिलभुवनरक्षागोपवेषस्येति । देवताकाण्डः समाप्यते ।
शारीरकं चावतार्यते । तदवतारणे च शारीरकभाष्यप्रथम-
श्लोको बुद्धिस्थो भवति ‘अखिलभुवन—’ इति ‘रक्षैक-
दीक्षे—’ इति च । तत्प्रत्यभिज्ञापनं च भवति । देवता-
काण्डान्तविद्यमानसूत्रमपि बुद्धिस्थं भवति । अतो विष्णु-
पदग्रहणम् । अस्य गोपस्य विष्णुत्वाभावे कथमनेकसहस्र-
गोपालत्वेनाविर्भवनम्, नर्तनं च रासे । अवतरता प्राकृत-
वेषधारिणा विष्णुना खलु सुधा संपाद्यते तदपेक्षकमक्त-

जनानाम् । कूर्मवेषेण विष्णुनाड्विमथनेनामृतं लम्बिताः
सुराः । मोहिनीवेषपरिग्रहश्च तदा इदानीं गोपवेषेण विष्णु-
नाधरसुधां प्रापिताः सुरस्त्रियो गोप्यः ॥

अधरमणिसुधायाम् । कूर्मविष्णोरिव न स्वविग्रहबाह्य-
श्रीरोदधिमथनलब्धममृतम् । स्व प्रवभूताधरस्य रतिसर्व-
स्वभूता सुधा । सुधा भोग्या । उ ष्टमणिपात्रे तस्या निवेशे
तत्पात्रात्पाने विशेषभोग्यता स्यात् प्रवालपात्रमिवारुणाध-
रः । एतद्रूढ्यते मणिपदेन ॥

अंशवान्वंशनालः । सांप्रतमिदं वंशस्यांशलाभ इति
वंशजानामेवांशहरत्वं न्याय्यम् ।

चित्राकल्पः श्रवसि कलयन् लाङ्गलीकर्णपूरं
बर्होत्तंसस्फुरितचिकुरे बन्धुजीवं दधानः ।

गुञ्जाबद्धामुरसि ललितां धारयन्हारयष्टिं

गोपस्त्रीणां जयति कितवः कोऽपि कौमारहारी ॥

गोपवेषो विष्णुरित्युक्तम् । गोपालवन्यवेषो वर्ण्यते ।
वन्यानामाभरणानां गोपाले समन्वय उच्यते । समन्वया-
भ्यायस्य विषयः सूच्यतेऽत्र । बहुगुणानां ब्रह्मणि समन्वय-
स्तत्र प्रतिपाद्यते । तत्तद्वाक्यानां ब्रह्मणि समन्वयो निरूप्य

ते, तत्तत्प्रकरणोक्तगुणानां ब्रह्मासाधारणगुणत्वात्, इतरत्रानन्वयाच्च । ब्रह्मालिङ्गैर्ब्रह्मपरत्वनिर्धारणम् । यत्रास्पष्टत्वमिव ब्रह्मालिङ्गानां तत्र विचारं प्रवर्तयित्वा तत्परत्वं निर्धार्यते । 'तल्लिङ्गात्' 'विवक्षितगुणोपपत्तेश्च' 'उत्तरेभ्यः' इत्यादिहेतुभिः प्रतिपाद्यस्य ब्रह्मत्वसिद्धान्तनम् । अदृश्यत्वादीनामपि गुणत्वेन वर्णनं भवति सगुणत्वप्रतिपादनादरात् । निर्गुणत्वेनाभिमतभूमाविद्याविषयभूमाधिकरणे 'धर्मोपपत्तेश्च' इति ब्रह्मत्वसाधनहेतुः । हेतोः पक्षवृत्तित्वाभावे कथं पक्षस्य ब्रह्मत्वं साध्येत । न्यायसूत्राणि खल्विमानि । नोपदेशाज्ञामात्रस्वरूपाणि श्रुत्यादिवत् । नैर्गुण्यं कुत्रापि ब्रह्मसाधकत्वेन नोपन्यस्यन्ते । उक्तं चाचार्यैः समन्वयाध्यायान्तेऽधिकरणसारावल्याम्—'सूत्रैरेतैः स्फुटार्थैः सविषयविषयैर्निर्विशेषैक्यपक्षे मुख्येष्वाद्यैरसिद्धैः प्रकृतिपुरुषतो भेदवादः कथं स्यात् ।' इति । विविधविचित्राद्भुतानेककल्याणगुणा आरण्यकदृष्टा गोपालं ब्रह्म भूषयन्ति यथा तद्विग्रहं वनदृष्टा लाङ्गलीपुष्पगुञ्जादयः । आरण्यकगुणसमन्वयः प्रदर्श्यते वनचरे ब्रह्मणि ॥

चित्राकल्पः । गोपवेष इत्युक्तम् । आरण्यकयुवतीनां प्रियः कृष्णो विचित्रवन्यभूषणैर्भूषित इत्युच्यते । आरण्यक-

चरस्य वन्यवेषो विचित्रः स्यात् । 'वंशस्वनो वत्सविहारपां-
सुः सन्ध्यागमस्तस्य च वन्यवेषः ।व्रजसुन्दरी-
णामासीच्चतुःस्कन्धमनङ्गसौन्यम् ॥' इति वन्यवेषस्य मोहन-
त्वानुभवः । विचित्रवन्यभूषणवर्णनेन विचित्रारण्यकदृष्टक-
ल्याणगुणसमन्वयः सूच्यते । कल्याणगुणवत्त्वकथनं नास्मा-
भिरेव क्रियते । 'बहवो नृप कल्याणगुणाः पुत्रस्य सन्ति
ते ।' इति कोसलजना रामायणे । आर्षवर्णनमेव वयमनुस-
रामः । चिदचितौ ब्रह्मणो भूषणतया विशेषणे 'तत्त्वैरस्त्र-
विभूषणैः' इत्याचार्याः । दिव्यभूषणानामपि न चित्रत्वम्,
यथा वन्याकल्पानाम् । 'इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि
तन्वी किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम् ।' 'मधुरा-
धिपतेरखिलं मधुरम्' इति श्रीमद्वल्लभाचार्याः । 'बर्हापीडं
नटवरवपुः' इत्यादिशुकश्लोकोऽत्रानुगम्यते ॥

श्रवसि कलयन् लाङ्गलीकर्णपूरम् । कर्णभूषणस्य प्रथ-
मकीर्तनम् । जिज्ञासा सूचनीया । जिज्ञासा च गुरुमुखाच्छ्र-
वणाद्भवेत् । गुरवोऽस्मत्कर्णधाराः । 'देशिकैः कर्णधारैः'
इत्याचार्याः । अस्मत्कर्णपुटौ देशिकाधीनौ कर्तव्यौ । तेऽस्म-
त्कर्णे धारयेयुः । तद्वदननिर्गलदमृतधाराभिरस्मत्कर्णौ पूरणीयौ ।
एतत्सूचनाय 'श्रवसि कलयन्' 'कर्णपूरम्' इति प्रथमं कर्णा-

लंकारग्रहणं शुकोक्तक्रममुल्लङ्घ्यापि । ‘बर्हापीडम्’ इति प्र-
थमं बर्होत्तंसानुभवोऽनन्तरम् ‘कर्णयोः कर्णिकारम्’ इति क-
र्णभूषणानुभवस्तत्र । अत्र व्यत्यस्तः क्रमः श्रवणादिसूचना-
य । ब्रह्मविवारविषयैरस्पृष्टैर्दिशः पूरणीयाः । दिशश्च
गोपालस्य ब्रह्मणः श्रोत्रम् । आस्माकीना ब्रह्मवादाः गोपाल-
कर्णयोर्मधुधारां वमेयुः । लाङ्गलीशब्दो ध्वनिमात्रादुल्लरामं
स्मारयति । ‘आकौमारकं तदपृथग्भूता एव कृष्णस्य केलयो-
ऽस्वदन्त’ इत्युक्तमाचार्यैः । अस्यां विंशतौ तत्साहचर्यं कथं
न वर्ण्यते । यद्यपि सो न वर्ण्यते, तन्नामघटकाक्षराणि गृ-
ह्यन्ते । बलरामस्य साक्षाद्वर्णने ज्येष्ठस्य तस्य मुख्यत्वाद्गो-
पालभावनायां गोप्यादीनामिव तस्योपमर्जनत्वं न भवेत् ।
भावनायां मुख्यत्वमिष्टं गोपालस्य । अन्यथा गोपालक्रतुत्व-
रूपत्वं भावनाया न सिद्धयेत् । ‘कर्णयोः कर्णिकारं विभ्रत्’
इति शुकानुभवस्मारकपदानां प्रयोगोऽत्र ॥

बर्होत्तंसस्फुरितचिकुरे बन्धुजीवं दधान । ‘बर्हापीड-
म्’ इति शुकानुभवः स्मार्यते । ‘विभ्रत्’ इत्यस्य स्थाने ‘द-
धानः’ इति । ‘चिकुरे’ इति सप्तम्यन्तः पाठः प्रक्रमानुरूपः ।
श्रवसि, चिकुरे, उरसि इत्येकरूप्यम् । बर्हापीडे चिकुरे
बन्धुजनानां प्राणाः । तत्स्मृत्वा स्मृत्वा तद्विग्रहे मुह्यन्ति ।

वन्यानां गोपीनां जीवभूतो बन्धुर्वन्धुजीवः । वन्याभरणानि
वन्यानां जीवाः । जीवश्च मणिवरः । कौस्तुभानां चिकुरे
धारणं चित्ताकल्पो भवेत् । दास्यं प्रार्थयमानाभिर्गोपीभिः
समर्पितान्जीवमणीन् शिरसा प्रतिगृह्णाति गोपालः । शिरसा
प्रतिसङ्गृह्णानन्तरं वक्षसि धारयेत् । अत्र जीवानां गोपा-
लाधेयत्वं गोपालचिकुरातिशयाधायकत्वं च व्यज्यते । सम-
न्वयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिदचितोः शरीरत्वं तृतीयपादे
आधेयत्वं च प्रतिपाद्यते । ‘विश्वं पादे द्वितीये वपुरिति
क्रथयंश्चिन्त्यते वाक्यवर्गो विश्वाधारः स आत्मेत्याभिलपनपर-
स्तर्कणयिस्तृतीये’ इत्याचार्याः ॥

गुञ्जावद्धामुरसि ललितां धारयन् हारयष्टिम् ।
ललिताशब्दः ‘अधिकमनोज्ञा’ इति महाकव्युक्तमनोज्ञा-
र्थकः । गुञ्जाघटितत्वाद्धारस्याधिकमनोज्ञत्वम् । ‘ललिताम्’
इति लक्ष्मीवाचकस्य शब्दस्य ग्रहणम् । लक्ष्म्यापि न
तादृशशोभा वक्षसो यथा गुञ्जामालयेति व्यज्यते । गोपालो-
रसि स्थिता विद्युत्प्रभा लक्ष्मीरपि न तथा ललिला । गुञ्जा-
मालैव ललिता । लक्ष्म्याः संज्ञापहियते गुञ्जामालया ।
ललिताशब्देन लक्ष्मीः स्मार्यते । वक्षसि लक्ष्मीर्धार्यते ।
एतेन गोपालस्य ब्रह्मत्वं सिध्यति । श्रीमति ब्रह्मतोक्तिः ।

श्रियः पतित्वं लक्षणत्वेन गृह्यते । कथं लक्ष्मीर्गो-
पवक्षसि तिष्ठेत् ? गुञ्जामालया सा तत्र बध्यत इत्युच्यते ।
अथ वा गुञ्जावद्धा हारयष्टिरेव ललिता लक्ष्मीः । सा
स्वस्या निजस्वरूपं गोपयित्वा गुञ्जाहारत्वेनोरसि तिष्ठति ।
स्वनित्ययोगाभङ्गाय, नायकस्य गोपवेषत्वाभङ्गाय च ॥

गोपस्त्रीणां कौमारहारी कोऽपि कितवो जयति ।
शुद्धनिरञ्जननिरवद्यब्रह्मत्वं कथं गोपालस्य संभवेत् ? कि-
तवः खलु सः । कथं कितवस्य नित्यशुद्धब्रह्मत्वम् ?
'ब्रह्मे कितवाः' इति श्रुत्येति समाधीयते तद्वाक्यप्रत्य-
भिज्ञापककितवग्रहणेन । इमे सर्वे कितवा ब्रह्म इति वदन्ती
श्रुतिः किं गोपालमेकमेव कितवं न गृह्णाति ॥

लीलायष्टिं करकिसलये दक्षिणे न्यस्य धन्या-

मंसे देव्याः पुलकरुचिरे संनिविष्टान्यबाहुः ।

मेघश्यामो जयति ललितं मेखलादत्तवेणु

गुञ्जापीडस्फुरितचिकुरो गोपकन्याभुजङ्गः ॥

अविरोधाध्यायो द्वितीयः । तत्र परवाद्युद्धावितस्वमत-
दोषा वार्यन्ते । परमतेषु दोषाः प्रदर्श्यन्ते च । अन्तः-
कलहाश्च समाधीयन्ते । यष्टिना स्वरक्षणं परयोधनं च ।

नात्र वैरं शात्रवं वा । लीलयात्यन्तदाक्षिण्येन प्रतिपक्षमनो-
हारित्वेन चारुवादः प्रवर्त्यते । अत एव लीलायष्टिर्न
प्रतिपक्षघातकबृहद्यष्टिः । ‘ ननु मुमुक्षूणां मोक्षसाधनत्वेन
सम्यग्दर्शननिरूपणाय स्वपक्षस्थापनमेव केवलं कर्तुं युक्तम् ,
किं परपक्षनिराकरणेन परद्वेषकरणेन । बाढमेवम् , तथापि
महाजनपरिगृहीतानि महान्ति सांख्यादितन्त्राणि सम्यग्द-
र्शनापदेशेन प्रवृत्तान्युपलभ्य भवेत्केषांचिन्मन्दमतनिामेता-
न्यपि सम्यग्दर्शनायोपादेयानित्यपेक्षा । तथा युक्तिगाढत्व-
संभवेन सर्वज्ञत्वभाषितत्वाच्च श्रद्धा च तेष्वित्यतस्तदसा-
रतोपपादनाय प्रयत्यते ’ इति श्रीशाङ्करभाष्यं परपक्षप्रति-
क्षेपकाद्वितीयपादारम्भे । आचार्याश्च तत्पादारम्भे ‘ बाधाभा-
वादकम्प्ये स्थितवति निगमैर्ब्रह्महेतुत्ववादे भूयः किं वीतरागो
चदति परपरीवादमत्रेत्युक्तम् । प्रख्यातप्राच्यनैकप्रतिसमय-
भवन्मन्दसन्देहशान्त्यै तुल्यत्वभ्रान्तिसिद्धा प्रकरणसमता त-
र्कपादे निवार्या ॥ ’ इत्युक्तम् । यद्यप्ययं श्लोकस्तद्भाष्यपदानि
भावांश्च गृह्णाति प्रायेण , अस्य सौन्दर्यं रसिकश्रोत्रमनोवेद्यम् ।
अस्य श्लोकस्य मूलं तद्भाष्यवाक्यानीति च स्पष्टं रसिका-
नाम् । ‘ ब्रह्माज्ञानवादादपि पापीयानयं पक्षः ’ इति नव-
नीतहृदयाः श्रीभाष्यकाराः । पक्षस्यैव पापीयस्त्वेन निन्दा,
न तत्पक्षवादिन इत्यवधेयम् । एवमेव महतां वादशैली ।

‘सौहार्देन पृच्छामि चेद्विषयविषयिभाव इति ब्रूमः’ इति
 दृग्दृश्यसंबन्धानुपपत्तिवादे शतदूषणाय । पक्षदूषणी, न
प्रतिवादिदूषणी । वेदान्तिनः केऽपि न गर्हणीयाः ।
सर्वेऽपि तत्तद्बुध्यनुसारेण तत्तदन्तरात्मप्रेरितमनःसाक्ष्यानु-
सारेण वेदान्तपक्षेष्वन्यतमं परिगृह्णन्ति । ‘न हि कल्याण-
 कृत्कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छति’ इति भगवान् । स्वपक्षे
 प्रतिपक्षिमलैः पात्यमानानां दण्डघातानां यष्टिना वारणं
 क्रियते । तच्च प्रथमपादे । सूत्रकारपक्षस्याचाल्यत्वात्,
 सूत्रकारस्यातिचतुरसमर्थवावदूकत्वाल्लीलयेव स्वपक्षरक्षणं
परपक्षप्रतिक्षेपश्च क्रियते । यथा प्रहसन्निव कृष्णो गीतारूपं
 महद्दध्यात्मशास्त्रं प्रोवाच । अयमपि सूत्रकृत्कृष्णो द्वैपायनः ।
 उभयोरपि कृष्णत्वाद्वैपायनकृष्णव्यवच्छेदार्थं वाष्ण्यविशेष-
णप्रहणं क्रियते ‘वाष्ण्यं मन्यते कृष्णमर्हणीयमरिन्दमः’
 इति राजसूयप्रकरणे । मलयुद्धे करदण्डादिकमिव वादे
 मुखम् । किसलयवदतिमृदुना कोमलेन स्मेरेण भाव्यं
 मुखेन वादे । अतः करकिसलयेति । तत्राप्यपरितुष्यन्
 दक्षिण्यैकान्त्यमेव प्रतिपक्षैः सह वादे बहुमन्यमानो दक्षि-
 णशब्दं प्रयुक्ते दण्डोद्यतकरे । यथा दक्षिणकरो दक्षिण
 यव भवेन्न वामस्तथा वादिवदनेन दक्षिणेनैव भाव्यम् ।
 एवमपि कदाचित्कोपावसरेऽदक्षिणं दक्षिणमित्यस्माभिर्हृतं

स्यात्, न तद्वद्दं मन्तव्यम् । वादेऽपि दक्षिणत्वं सुमुखत्व-
मपारुष्यं मधुरता चास्माभिरिष्यते । भगवता गीतं 'अनुद्वे-
गकरं वाक्यं' इति सार्त्तिकवाग्लक्षणं न विस्मर्यतेऽस्माभिः ।
वादेऽपीदं माधुर्यमेवास्मद्वद्दमित्युदाहृताधिकरणसारावलि-
श्लोकेन स्पष्टं भवेत् । अत्रापि शारीरकद्वैतीयार्थं संगृहीमः ।
लीलागृहीतत्वं यष्टेः, किललयत्वं करस्य; दक्षिणत्वं चेति
दक्षिण्यस्याभ्यस्यमानत्वमवधेयं सहृदयैः । न कर्कशत्वम्,
किं त्वत्यन्तकोमलत्वम् । न वादिजयोऽपेक्ष्येत सार्त्तिकप्रेम-
रेण वेदान्तवादिना, किं तु तस्य बोधनमावर्जनं च । वादे
जितोऽपि स्वपूर्वाभिनिवेशेन जिततरस्तद्वश एव भूत्वा पला-
येत भयेन लज्जया वा । बाधेयन्तः परस्परमिति कृष्णचि-
त्तानां कृष्णगतप्राणानां स्थितिः । वेदान्तिनां त्रयाणामपि कृष्ण-
चित्तत्वं कृष्णगतप्राणत्वं च समानम् । कृष्णगृहीतमानसाः
सर्वेऽपि वेदान्तिनो यथा शुकः, यथा च ब्रजालियः । बशी-
करणरूपजय उद्देश्यो यष्टिग्रहणस्य । लीलाग्रहणेन प्रथमपा-
दान्तस्थलीलाधिकरणसूचनम् । केवलं लीलेदं । यथा गोपी-
भिर्विहरणं केवलं लीला, तथा प्रपञ्चसृष्ट्यादिकं न क्लेशसा-
ध्यम्, किं तु लीलाकैवल्यम् । स्वार्थे व्यञ् । केवलं लीलै-
व । न क्लिष्टकारितत्वं सृष्ट्यादेः । 'अकर्माक्लिष्टकारित्वात्'
इति श्रीमदानन्दतीर्थप्रन्थेषु सर्गादिमहत्कर्मकर्तुर्भगवतोऽर्का-

त्वनिर्वाहः क्रियते । मिथः कलहश्च शाम्यते गोपीवेणुबर्हगु-
 झादीनाम् । कृष्णस्य वामकरस्य स्वांसनिवेशं तत्कारितम्बु-
 लकोद्रमादियोगं चापेक्षते देवी गोपी । वामकरे वेणुन्यस्तः
 पूर्वम् । तत्स्पर्शः काङ्क्ष्यते देव्या । मा भूत्स्वस्य गोपालाध-
 रस्पर्शः । तस्य वेणोर्मा भूत् । वामकरे मदंसनिवेशेन केवलं
 ममानन्दमूर्तिस्पर्शसुखम्, वेणुवियोजनमपि भवति गोपाला-
 धरात् । पूर्वं वेणुर्वामकरे न्यस्तः । इदानीं देव्यंसे वामकरो
 निवेश्यते । पर्यायेणोभयोर्वामकरस्पर्शसुखं दीयत इति कल-
 हसमाधिः । वेणुश्च मेखलायां निवेश्यते । वामकरादधराच्च
 वियोजनेन खिन्नो वेणुस्तोष्यते ललितं मेखलायां निवेशनेने-
 ति ललितवदप्रहणेन व्यज्यते । पूर्वश्लोके चिकुरे बर्हः ।
 उरसि गुञ्जामाला । तयोः स्थानविनिमयः क्रियते परस्परे-
 ष्यांकलहश्चमनार्थमस्मिन् श्लोक इति रसिकैर्भाव्यम् । आक-
 र्पणां न्यासविपर्ययवर्णनं न निरभिघ्नं भवेत् । न वयं
 हठात्स्वाभिप्रायमाचार्यसूक्तिषु प्रवेशयिष्यामः । तदभिप्रेतं
 वर्ण्यते वा नो वेत्यस्माचार्या रत्रिकाश्च प्रमाणम् । तृतीयचतु-
 र्थपादयोः कार्यविषयकश्रुतिविगानं समाधीयते । ज्ञापक-
 हेतूनां श्रुतीनामन्तःकलहसमाधिस्तत्र । अत्र भोगकारकहेतू-
 नां कलहशान्तिः ॥

लीलायष्टिं.....अन्यबाहुः । न घातो लीलायष्टिना ।
लीलयोद्धृतमात्रेण तर्जयति । देव्यंसे वामहस्तं निवेशयन्नेव
परान् लीलया शमयति । पुष्पहाम इति नाम दुहानं मार्दवं
सूच्यते किसलयशब्देन । गोपीं देवीवद्बहुमन्यत इति व्यज्य-
ते देवीशब्देन । रुक्मिणीदेव्यामिव गोपीसामान्ये बहुमानो-
ऽस्य सुशीलस्य । मन्दैः सर्वैर्नरिन्द्रसंश्लेषाभावे कथं सुशी-
लता । तत्काष्ठाविष्करणं खलु गोपालस्य मुख्यमाविर्भावप्रयो-
जनम् । नायं सुशीलो गोपवधूसंश्लेषीति वचनं व्याहृतं
भवेत् । मन्दमन्दाभीरजनसंश्लेषेणैव सुशीलतासाधनम् ।
कथं तेनैव तद्विरुद्धसाधनं संभवि ? यष्टिग्रहणेन यथा करस्य
किसलयवत्त्वं तथा करस्पर्शेनांसस्य पुलकवत्त्वम् । वामश-
ब्दं विहायान्यशब्दं पठन्नाचार्योऽस्य गोपालस्य करविशे-
षस्य वामसंज्ञामपि न मृष्यति । भाव्यमानेऽस्मिन् गोपाले
न किमपि वामम् । ‘मधुराधिपतेरखिलं मधुरम्’ इति गो-
पालवल्लभा वल्लभाचार्याः । तत्तुल्योऽनुभव आचार्याणामपि ।
‘वामां बाहुलतां निवेशय शिथिलम्’ इति श्रिया मौर्यकण्ठे
बाहुलतानिवेशनम् । तत्र शयनावसरः । अत्र तिष्ठदवसरो
गमनावसरो वा । श्रीपाञ्चरात्राधिकरणस्य सूचनभावश्च-
कम् । तत्प्रामाण्यं वयमेक एवोत्पत्त्यसंभवाधिकरणे समर्थ-
यामः । अस्मत्संनिकृष्टाः पाञ्चरात्रप्रामाण्यं शास्त्रयोनित्वाधि-

करणे स्मृत्यधिकरणे च विचारयन्ति । उत्पत्त्यसंभवाधिकरणे च शाक्तमतनिरासं वर्णयन्ति 'न शक्तिमात्रादुत्पत्तिः संभवेत्' इति । पाञ्चरात्रप्रामाण्यस्य परमतनिराकरणप्राये द्वितीयपादे निवेशनमेव न सहन्ते तेऽत्यन्तभक्त्या पाञ्चरात्रे । देवीसहितभगवद्विलासगमनरूपोत्सवोऽनुभूयते । परपश्चज-यानन्तरं देव्या सह सलीलं ग्रामनगरादिप्रवेशः स्यात् । भगवदुत्सवप्रकाराः पाञ्चरात्रादवगम्यन्ते । 'अंसे देव्याः' इति बाहूत्क्षेपकीर्तनम् । उत्क्षेपणांसनिवेशनमध्ये पुलककीर्तनमतीव चारु । अंमनिवेशनोद्देशेनोत्क्षेपे करे भाविकरस्पर्श-चिन्तनेनांसे पुलका उद्गच्छन्ति । पुलकोद्गमेन रुचिरमंसं वीक्ष्य दृढभावमनुभीय तत्र सम्यङ्निवेशयति बाहुम् । पुलकरुचिरत्वं संनिविष्टत्वे हेतुः ॥

मेघश्यामः । श्यामा देवी । तस्या अनुरूपो मेघश्यामो देवः । अत्र देवी च श्यामवर्णा नीला स्यात् । गोपीपुत्रस्या-मुख्यत्वरूपदेवित्वम् ॥

जयति.....भुजङ्गः । समन्वयाध्याये प्रकृतिं चेतनं च जित्वा कारणत्वविरुद्धं लब्धम् । द्वितीयाध्याये जयः स्पष्टः । 'शेते भुजङ्गशयने स महाभुजङ्गः' इति न्यास-तिलके ॥

प्रत्यालीढस्थितिमधिगतां प्राप्तगाढाङ्गपार्लि
पश्चादीषन्मिलितनयनां प्रेयसीं प्रेक्षमाणः ।
भस्त्रायन्त्रप्रणिहितकरो भक्तजीवातुरव्या-
हारिक्रीडानिबिडवसनो बल्लवीवल्लभो नः ॥

तृतीयाध्याये साधनविचारः । साधनं च सिद्धो गोपालः ।
साध्या च तद्दृढयोगरूपभक्तिः । परस्वरूपशोधनं विस्तरेण
क्रियते साधनाध्यायमध्ये उभयलिङ्गाद्यधिकरणेषु 'न स्थान-
तोऽपि परस्य' इत्यारभ्य । 'सिद्धोपायादिभावं प्रथयितुम्' ।
इत्यधिकरणसारावल्यम् । भक्तजीवातुरिति भक्तजीवनहेतु-
र्भगवानुच्यते । भक्तो जीवातुरस्येति च । परस्परात्मत्वं
परस्परप्राणत्वम् । व्यपगतप्राणात्मसंजीवनो भगवांस्तद्भ-
क्तिश्च । स एवास्माकं मुख्यः प्राणः । आरामविहारो
वर्णितः । आत्मरतिर्वर्णिता पूर्वं गोपालेन सहारामविहारेण ।
आत्मक्रीडत्वं वर्ण्यतेऽत्रजलक्रीडावर्णनेन । अस्य श्लोकस्य
भाव एवं स्यादिति भाति । धानुष्कवत्प्रत्यालीढस्थितिमधि-
गता काचिद्रोपी योधवदातिबलेन भस्त्रायन्त्राज्जलं क्षेप्तुं ।
प्राणानवरुध्य सर्वं बलमेकीकृत्यातीव दारुणं संचयीते तयाङ्ग-
नया । परस्परस्पर्धावसरे सरोषं प्रक्षिप्यन्ते यन्त्रादुदधाराः ।
रागात्कोपो बलीयान् भावः । कोपावसरे यादृशं दारुण-

मङ्गलानां न तादृशं दाढ्यं स्यात्कामावसरेषु । आश्लेषस्य
 दृढत्वं गाढत्वमिष्येत रसिकेन कान्तेन । यदा कोपावसरे
 ऽत्यन्तदाढ्यमभूत्कान्ताङ्गानां नेदृशोऽवसरो लभ्येत गाढा-
 श्लेषस्येति मत्वा तत्पश्चादागत्य गोपालस्तां कोपप्रापिताङ्ग-
 दाढ्या दृढमाश्लिष्यति । स्वाङ्गानामत्यन्तदृढावस्थायां बल-
 वता मनोरथेन गाढाश्लेषेऽकस्मात्संजाते तज्जानैतात्यन्तसुखेन
 मूर्च्छा प्रारभते कान्तायाः । तत्प्रारम्भे नयनावयवभूत-
 पक्ष्मणी ईषन्मिलतः । मूर्च्छयाक्रम्यमाणां निमीलन्नयनां
 प्रेयसीं वीक्ष्यात्यन्तसंरब्धो गोपालस्तां प्राणयितुं नयनयोर्मुखे
 चापः प्रक्षिप्सन् भस्त्रायन्त्रे करं निदधाति । भक्तकान्ता-
जनजीवातुः खलु सः । रसिको गोपाल इत्युच्यते ।
 'तासामाविरभूच्छौरिः' इत्यागतस्य गोपालस्य ग्रामजना
 गोप्यः 'स्वैरुत्तरीयैर्निजकुङ्कुमाङ्कितैरचीकल्पत्रासनमात्मब-
 न्धवे' इति श्रूयते । स्ववस्त्रेण खलु ते तमुपचेरुः ।
 कान्तामोहावसरे स्वाङ्गस्थार्द्रवस्त्रेण खलु मुखसेचनलिम्पन-
 मार्जनादिकं कार्यमित्याश्लेष उन्मिषेत् । तत्रोच्यते आचार्यै-
 र्वारिक्रीडानिविडवसन इति । स्ववस्त्रं स्वशरीरादाहर्तुं
 प्रयत्नः कृत एव गोपालेन । वारिक्रीडितजानितार्द्रत्वात्तदङ्गे
 निविडसक्तमभूद्वसनम् । आर्द्रवस्त्रहरणसंभावितविलम्बाभिया

भस्त्रायन्त्रं जग्राह कान्तामूर्च्छामपनेतुम् । अतो न अरसिको
गोपालः ॥

प्रत्यालीढस्थितिमधिगताम् । दार्ढ्यकाष्ठामापन्नान्यङ्गानि । तदवस्थायामालिङ्गनेऽत्यन्तगाढत्वं भवेत्संश्लेषस्य ॥

प्राप्तगाढाङ्गपालिम् । निद्रावस्थायां गाढपरिष्वङ्गश्चैत-
न्यस्वरूपमात्रस्य भगवत्स्वरूपेण । इदानीं भगवद्विग्रहेण
स्वाङ्गगाढाश्लेषः ॥

पश्चात् । पश्चादागतः कान्त अज्ञातत्वेनः कस्मादालिङ्गि-
तुम् । ‘प्रणयिनमिव ज्ञातं पश्चात्प्रिया स्वसमन्वितम्’ ‘प-
श्चादेत्य शनैः कराम्बुजवृते कुर्वीत वा लोचने’ इति कामुक-
जनस्वभावः पश्चादविदितागमनम् । पुरत आगमनेऽङ्गशैथि-
ल्यं भवेत्कान्तदर्शनसंरम्भेण ॥

ईषन्मिलितनयनाम् । भगवता संपरिष्वङ्गे सुषुप्तिः
प्रसिद्धा । तत्सदृशा मोहावस्था आरभते आकस्मिकसुखाति-
शयेन । ‘आनन्दनेन जडतां पुनरातनोति’ इति खलु स्पर्श-
सुखानुभवः । ईषच्छब्देन मोहस्य प्रारम्भमात्रं सूच्यते ।
मोहस्य विवक्षितत्वाभावे ईषच्छब्दस्य स्वारस्यं मृग्यं स्यात् ।
मिलितशब्दो यद्यपि कान्तचक्षुर्भ्यां स्वचक्षुर्मेलने स्वरसः

नयनशब्दे वर्णितद्वित्वस्य नयनावयवभूतपक्षमद्वित्वप्रयुक्तत्वं
नास्वरसम्, अदितिः पाशानित्यत्रेव । ईषच्छब्दस्वारस्यमनु-
रुद्ध्यप्रदर्शितकृत्स्नार्थस्वारस्यं चानुरुध्य स्वल्पः क्लेशः सहाः ॥

प्रेयसीम् । मुह्यन्तीं कान्तां वीक्ष्य नायकश्चिन्तयति ।
ममात्यन्तं प्रेयसी खल्वियम् । मम प्रेयसी मुह्यति, न केवलं
प्रिया ॥

प्रेक्षमाणः । ससंरम्भं सावधानं सोद्वेगं तां मुह्यन्तीं
प्रेक्षते किमिदमत्याहितमिति ॥

भस्त्रायन्त्रप्रणिहितकरः । प्रियामुखनयनसेचनार्थं मोह-
मपनेतुम् ॥

भक्तजीवातुः । कान्तजीवयिता जीवभूता कान्ता ।
भक्तानां जीवयिता भगवान् । परस्परप्राणत्वम् । ‘मद्वतप्रा-
णाः’ ‘मम प्राणा हि पाण्डवाः’ इति परस्परात्मत्वम् ॥

अव्यात् । एतदवसरे एतदशायामाचार्योऽपि मुह्यति
गोप्यनुभवतौल्यमभिमन्यमानः । मुह्यन्प्रार्थयते मां प्राणये-
दिति । यथा मोहेनाव्रियमाणां प्रेयसीभवति, तथा माम-
व्यात् ॥

वारिक्रीडानिबिडवसनः । आर्द्रस्ववसनेन प्रियामुखन-
वनमार्जनाभावप्रयुत्ताराधिकता वार्यते वारिक्रीडायां वसन-
स्य निबिडलग्नत्वं स्वभावः । अर्थान्तरवर्णनेऽस्य स्वारस्यं
दुर्लभम् ॥

वल्लवीवल्लभो नः । आत्मवदन्यानपि समानशोका-
न्मत्वा तेषां प्राणनमपि प्रार्थ्यते ॥

वासो हत्वा दिनकरसुतासंनिधौ वल्लवीनां
लीलासरो जयति ललितामास्थितः कुन्दशाखाम् ।
सत्रीडामिस्तदनु वसने ताभिरभ्यर्च्यमाने
कामी कश्चित्करकमलयोरञ्जलिं याचमानः ॥

‘न नमः स्नायात्’ इति निषेधः । गोपालः स्ववसनः
सस्तौ, जलक्रीडां च चक्र इति निबिडवसनविशेषणेनोक्तं
पूर्वश्लोके । इदानीं गोप्यो नम्राः कालिन्यां स्नान्तीत्युच्यते ।
स्ववाससो निबिडत्वाज्जिहीर्षितस्याहार्यत्वमुक्तम् । इदानीं
गोपीवाससां जिहीर्षितानां हरणमुच्यत इव । फलाध्यायसू-
चनमत्र । गोपीनां व्रतस्य समाप्तिः, तत्फलदानं च । नन्द-
गोपसुतं पतित्वेन लब्धुं तैर्व्रतं चीर्णम् । ‘नन्दगोपसुतं देवि
पतिं मे कुरु ते नमः’ इति तत्प्रार्थना । ‘मे पतिं कुरु’

इति प्रार्थिते 'किं मे त्वं कुर्याः' इति देवी पृच्छतीव तत्रो-
 च्यते 'ते नमः' इति । पतित्वेन ब्रह्मलाभो मोक्षः । 'पत्या-
 दिशब्देभ्यः' इति पतित्वं पुरुषोत्तमस्य ब्रह्मणोऽसाधारणं
 लिङ्गम् । तत्पतित्वं चैकान्येनान्यपतित्वहानपूर्वकम् । ब्रह्मा-
 न्याधिपतित्वहानिरूपानन्याधिपतित्वम् । वासश्च शरीरम् ।
 'वासांसि जीर्णानि यथा विहाय—' इत्यादिश्लोके शरीराणि
 वासोभिरुपमीयन्ते । यथा अहिनिर्लवणी शरीरोपमानं
 भवति तथा वासोऽपि । प्राकृतशरीरात्यन्तिकहरणं गोपाला-
 नुग्रहेणैव लभ्येत । स्नानमप्यत्र विरजास्नानमिव । अवभृथ-
 स्नानमपि भवति व्रतसमाप्तौ । ज्ञानयज्ञः प्रवर्तते आचार्य-
 स्य । यथा भगवद्गीताध्येता ज्ञानयज्ञेन भगवन्तं यजते, तथा
 विंशत्या विचित्रतद्विषयगायक आचार्यो ज्ञानयज्ञेन भगवन्त-
 माराधयति । तस्य समाप्तिरूपावभृथस्नानसूचनमस्मिन् श्लो-
 के । ज्ञानयज्ञस्य फलं मोक्षः । गोपीनां वासो मानरक्षकम् ।
 तदभावे ता लज्जेरन् । वासो याच्यते गोपीभिः स्वमानं त्रातुम् ।
 तत्स्थानेऽञ्जलिर्याच्यते गोपालेन स्वमानं त्रातुम् । स्वदास-
 दास्यो यद्यञ्जलिं न कुर्युः स्वामिने, तस्य मानं हीयेत ।
 दासदासजिनाः स्वामिनं दृष्ट्वा तस्मा अञ्जलिं कुर्युः । तद-
 करणे स्वामिनो लज्जा जायेत स्वभृत्या आत्मानं तिरस्कुर्व-
 न्तीति । ताश्च रहसि याचेत 'अञ्जलिं कुरुष्वम् । भावशून्य-

त्वेऽप्यञ्जलिः कार्य' इति । एवं याचतेऽञ्जलिं स्वामी गोपा-
लः । अञ्जलिकरणे वासो दीयेत । स्वमानरक्षणे तन्मानं
रक्षयेत । कथं धर्मसेतुर्गोपालो मुग्धान् वलवीजनानेवमवमा-
नयति ? वासोहरणान्नग्नस्यवलोकनार्त्किं जुगुप्सितं लोके ।
कथं धर्मसंस्थापनार्थमवतीर्णो गोपाल एवमाचरेत् ? धर्मसं-
स्थापनार्थमेवैवमाचारितमिति ब्रूमः । तत्कथम् ? भक्तियोगा-
वतारणं भक्तरञ्जनं चावतारप्रयोजनम् । गोप्यो भक्ताः ।
भक्त्या शुद्धया भवितव्यम् । प्राकृतकामाहता आत्म-
काममात्रा स्याद्भक्तिः । अकाम आत्मकामो मुमुक्षुर्मो-
क्षार्हः । विरक्तोऽपरमात्मनि रक्तश्च परमात्मनि स्या-
न्मुमुक्षुजनः । एता गोप्यो बहुधा गोपालपरत्वं शि-
क्ष्यन्ते । बोधिता अपि तास्तद्विस्मृत्य तं नन्दगोप-
सुतं सुन्दरं मर्त्यं मन्यन्ते । नन्दगोपसुतः कृष्णोऽस्मत्पति-
र्भूयादिति कात्यायनीव्रतमनुतिष्ठन्ति । पूतनाकटादिघात-
नादिभिर्वृत्तैर्दोलाशायिनः शिशोर्लोकातीतत्वम्, परत्वं च
स्पष्टीकृतम् । तद्विस्मृतं गोपीभिः । गोवर्धनोद्धरणवृत्तान्ते
इन्द्रस्थाने पूजितो गिरिः । इन्द्रश्चुकोध । क्रुद्धः शिलादि-
वर्षं संततं वर्ष । पूजितेन गिरिणा तस्मादनर्थात्राणं कर्त-
व्यम् । पूजितया गिरिदेवतयैव त्राणमकारयद्गोपालो गिरिं
स्वहस्तेन धरन् । अधो मध्येऽन्तश्च स्थितो गोपालो गिरिं

छत्रीकृत्य गोकुलं रक्षति । ' यो यो यां यां तनुं भक्तः— '
 इत्यारभ्य ' लभते च ततः कामान्मयैव विहितान्हितान् '
 इत्यन्तैः श्लोकैः प्रतिपादितशास्त्रपरमरहस्यं प्रकाशयन्ना-
 राधितगिरेरन्तर्यामी भूत्वा तं धारयन् रक्षणं निरवर्तयत् ।
 गिरिराराधितो गोकुलवासिभिः । तेनैव रक्षणं कार्यम् ।
 तद्वारा रक्षति गोपालस्तदन्तर्यन्ता भवन् । इदं च प्रत्यक्षं
 दृश्यते गोपीभिः । गोपालस्य परत्वं प्रत्यक्षदृष्टं सद्यो
विस्मरन्ति । गोपालस्य परत्वाप्राकृतत्वादिनिश्चयाभावे
 कथं तद्भक्तिः शुद्धा स्यात् ? कथं च ताभिः सह
 रासोऽभ्युपगम्येत धर्मसेतुना गोपालेन । अनेन वञ्चा-
 पहरणवृत्तान्तेनैतद्बोधयिषितं गोपालेन । गोपालः परम-
 पुरुषः । नास्य शरीरं प्राकृतम्, किं तु ज्ञाना-
 नन्दमयमिति यदि गोप्यो निश्चितं जानीयुः, ताभिः सह
 रासो न दुष्टः स्यात् । ईश्वरोपनिहिताश्चतुर्दशसाक्षिणो
 नम्राः सतीः स्त्रियः पश्यन्ति । रहसि वस्त्रपरिवर्तनादि-
 काले नम्रा स्यात्स्त्री । आदित्यवायुकालादीनात्मानं नम्रां
 पश्यतः साऽनुपन्यते । तैर्दर्शने न लज्जते । साक्षिणामपि
 साक्षी सर्वसाक्षी ईश्वरः । चतुर्दश साक्षिणो नान्तर्यामिणः ।
 अन्तर्यामी कृत्स्नावयवव्यापी ईश्वरो गोपालः । कुन्दवृक्षस्थो
 गोपालो नम्रतां पश्येदिति गोप्यो बिभ्यति । अन्तःस्थः

स सर्वं प्रत्यक्षेण वेदेति न स्मरन्ति । आकाशादिवत्तस्या-
सङ्गस्वरूपताज्ञानाभावे ताभिः संश्लेषं गर्हणीयमेव मन्येत
गोपालः । गोपालस्य वीक्षणं कथं परिह्रियेत ? आकाश-
वाय्वादिसंश्लेषं न परिजिहीर्षन्ति । नापि दिनकरकरसं-
श्लेषम् । गोपालं तु परिजिहीर्षन्ति यावदेतदज्ञानं न निव-
र्तेत तावत्तन्मनोरथकाष्ठाभूतरास्रक्रीडा नाभ्यनुज्ञायेत गोपा-
लेन । गोपालवीक्षणस्य तत्संश्लेषस्य चापरिहरणीयत्वं
बोध्यते गोपीभ्यो वस्त्रापहरणवृत्तान्तेन । सर्वशरीरी गो-
पालः । गोप्योऽपि तस्य शरीरम् । स्वशरीरस्य स्वेन संश्लेषे
कथं दोषशङ्का । 'स्वशरीरस्य संश्लेषे रतिर्न स्याद्वरानने'
इति पार्वती प्रतीश्वरवचनमेतद्विषये उदाहृतम् । विस्तरेणो-
पपादितं च श्रीमद्दीक्षितैः 'विमोहने बल्लवगेहिनीनां न
ब्रह्मचर्यं विभिदे तदीयम्' इति यादवाभ्युदयश्लोकव्या-
ख्याने । महत्यस्माकं कृतज्ञता श्रीमद्दीक्षितेष्वेतद्रहस्योद्घाटन-
निमित्तेन ॥

वासो हत्वा । हरणाभावे न ता दद्युः । नवनीतं न
दत्तम् । ततस्तज्जिहीर्षितम् । हैयंगवनिं हर्तुं कुम्भे करो
विनिहितः, चौर्यममय एवासादितो मात्रादिना । इदानीं
हरणप्रयत्नः सफलो भवति । शेषजनस्य शेषत्वाभ्युपगम-

द्योतकमञ्जलिरचनं शेषिणः फलम् । इतरथा शेषित्वं न सिध्येत् ॥

दिनकरसुतासंनिधौ वल्लवीनाम् । रहस्यपहरणमिष्टायैव स्यात् । यमुनासाक्षिकत्वं हरणस्य नानुमन्यते । स्थान्तरदर्शनादेव लज्जादिजनिः । यमुना च दिनकरस्य सुता । स्वदृष्टं सा पिबे निवेदयेत् । स च सर्वव्यापी सर्वप्रकाशयिता सर्वत्रैतद्वृत्तान्तं प्रकाशयेत्क्षणकाले । दिनकरतत्सुतोभयसंनिधाविति च । यद्येतद्वागोहरणं रात्रौ दिनकरसंनिध्यभावे स्यात्, न लज्जोदियात् । दिनकरोदयानन्तरं तत्संनिधौ खल्विदं वर्तते ॥

वल्लवीनाम् । स्ववल्लभजनानाम् ॥

लीलास्मेरः । ‘तासामाविरभूच्छौरिः स्मयमानमुखा-म्बुजः’ इत्यत्रेव न प्रेमविलासस्मितम्, किं तु परिहासन-र्मस्मितम् । तदुच्यते लीलेति । नर्मलीलास्मितवान् ॥

जयति । जयन्तीसंभवस्येदानीं जयः संवृत्तो गोपीभ्यः स्वपरत्वशिक्षणेन । वल्लभजनस्य शेषत्वस्वरूपस्थापनेन च ॥

ललितामास्थितः कुन्दशाखाम् । यदा गोपालस्पर्शो

जायते कुन्दशाखायास्तदा भावः समुत्पद्यते तस्याः । ललि-
ताशब्देनैतद्व्यज्यत इव । ललितविलासवत्त्वं शाखाया गोपा-
लास्थाने । अशोकादयो वृक्षा युवतिपादादिस्पर्शरूपदोहदेन
सद्यः कुसुमानि सुवते । लावण्यलालित्यादिधाम्नि पुष्पहास-
नाग्नि सुकुमारतमे गोपाले कुन्दशाखोपर्यवस्थिते सा शाखा
दुर्लभमद्भुतं दोहदं लब्ध्वा सद्यः कुसुमानि विभर्ति । सा
च स्वकुसुमैः स्मेरा भवति गोपालवत् । नर्महासे सखी-
साहचर्यं भोगाय । शाखा च ललिता स्त्री । हासे तत्साह-
चर्यं रसाय । फलदानप्रकरणमिदम् । ललितां लक्ष्मीमना-
स्थितो न गोपालो मोक्षादिफलं दातुं प्रभवेत् । ‘आस्थितः
स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम्’ इत्यादाविवायं गो-
पालो ललितां लक्ष्मीमनुत्तमगतित्वेनास्थितः फलदानादौ ।
माशब्दो लक्ष्मीपरोऽपि स्यात् । ‘संदर्शयन्विश्वपतिः पशूनां
बन्धे च मोक्षे च निजं प्रभुत्वम्’ इति पशुमोक्षणे पूर्णा-
भ्यासज्ञानपि गोपालस्तां विना न फलं दद्यात् । ललिताश-
ब्देन तत्साहचर्यं व्यज्यते । तां विना नर्मलीलापि न संभ-
वेत् । ‘कुन्दसमानदन्ति’ इति प्रसिद्धं कुन्दकुसुमानां स्मि-
तोपमितत्वम् । शाखापि गोपालं हसन्तमनुहसतवि । तं
हासेन भान्तं सापि हासैरनुभाति । शाखारूढं किमपि ब्रह्म

गोपालभावदृश्यम् । फलदानप्रकरणे औपनिषदशाखारूढो
गोपालः फलं ददाति । ‘ फलमत उपपत्तेः ’ ॥

सत्रीडाभिः । परत्वानुभवाभावाल्लज्जोदयः । निर्लज्जत्वं
ज्ञानकाष्ठा । अवधूतत्वरूपदिगम्बरत्वं वैराग्यादिकाष्ठा
पुंसाम् । ‘ दिग्वल्कलादौ सति किं दुकूलैः ’ इति शुकः ।
दिग्वसनत्वं मुख्यः कल्पः । तादृशवैराग्यपूर्यभावे वल्कल-
वसनत्वमनुकल्पत्वेनानुज्ञायते । स्त्रीषु यद्यप्यवधूतत्वमश्रुत-
चरमनुचितं च, परपुंस्त्वेन निर्गतिरस्य गोपालस्य पुरतोऽव-
धूतत्वं लज्जामावहतीति न सांपतम् । का स्त्री प्रत्यहं
सुषुप्तिकाले प्राज्ञेनात्मना न गाढं परिष्वज्यते ? तत्त्वज्ञाने
कथं गोपालवीक्षणनिमित्तलज्जासंभवः ॥

तदनु । ब्रीडामनु । लज्जां विना वासोऽभ्यर्थने
सदृशादविचारितम् ॥

वसने ताभिरभ्यर्थ्यमाने । सहेव तासामभ्यर्थना ।
‘ एकैकशः प्रतीच्छब्दं सहेवोत सुमध्यमाः ’ इति गोपाल-
वचनं तत्प्रार्थनानन्तरम् । एकैकश आगमनपक्षे कास्वित्प्र-
थमं लज्जां परित्यज्यागच्छेदिति निर्णयोऽतक्यः स्यात् । न
कापि प्रथमगमनगभ्युपगच्छेत् । अतः सर्वज्ञो रसिकतमो-

गोपाल एव तासां सहागमनमुपदिशति । ताभिः स्वमानसं-
रक्षणार्थं वसनमभ्यर्थ्यते । ता वसनं याचन्ते । गोपालस्ता-
सां करकमलद्वयरचिताञ्जलिं प्रार्थयते । ताः शरीरं वाञ्छ-
न्ति । स तासामशरीरत्वरूपं मोक्षं वाञ्छति । तत्प्रापकत्वेन
तदञ्जलिं च ॥

कामी कश्चित् । मुमुक्षोरकामत्वं निर्वध्नाति गोपालाज्ञा-
भूतं शास्त्रम् 'अकामः' 'अथ अकामयमानः' 'श्रोत्रियस्य
चाकामहतस्य' इत्यादि । अयं तु मोचको विचित्रकामी ।
'स्वयं विधाता तपसः फलानां केनापि कामेन तपश्चचार'
इत्यादाविवास्येश्वरस्य कामोऽतर्क्यः ॥

करकमलयोरञ्जलिम् । अञ्जलौ तीव्रो विचित्रः कामो
गोपालस्य । अञ्जलिः परमा मुद्रा । उभाभ्यां कराभ्या-
मञ्जलेः प्रार्थनं जलादुत्तीर्य तीरमागत्यैकहस्ताञ्जलिकरणा-
नन्तरम् । शीतोदे आकण्ठमग्रा वेपमाना यदासते, तदा
करद्वयाञ्जलिप्रार्थने तद्रचनं लज्जात्यागं विना सुकरं स्यात् ॥

याचमानः । वसनं याच्यते ताभिः । अञ्जलिं याचते
ऽसौ । वसनेन स्वमानं ता रक्षेयुः । अञ्जलिना ता
आत्मानं चायं रिरक्षिषति । रक्षापेक्षामयं प्रतीक्षते । याच-

मानानां याचमान एवानुरूपो बल्लभः । 'समानयंस्तुल्यगुणं
बधूवरं पिरस्य वाच्यं न गतः प्रजापतिः ।' कृते च
प्रतिकर्तव्यमेष धर्मः सनातनः । कृष्णो धर्मः सनातनः ॥

इत्यनन्यमनसा विनिर्मितां

वेङ्कटेशकविना स्तुतिं पठन् ।

दिव्यवेणुरसिकं समीक्षते

दैवतं किमपि यौवतप्रियम् ॥

विंशतिलक्षणीसूचनं वृत्तम् । फलं च लब्धं गोपीभिः ।
गोपालेन चाञ्जलिरूपफलं लब्धम् । अस्माभिस्तु फलं
नाद्यापि लब्धम् । तल्लब्धिरत्र पठ्यते । नाचार्यः स्वमा-
त्रस्य फलं लिप्सेत । एतत्स्तोत्रपठितृणां च तुल्यफल-
मीप्सति । किं फलमेतस्या अनन्यमनोभावनायाः ! यादृशो
यौवतप्रियो वेणुरसिको गोपालो भावितस्तादृशः समीक्ष-
णीयः । भावयितुराचार्यस्य तत्फलम् । आत्मसाम्यावहत्व-
माचार्याणां स्वभावः । गोपालसमीक्षणफलस्य भावनामय-
स्तुतिपठनमात्रलब्धत्वं कीर्यते । एतत्स्तोत्रपठने पाठ्येऽपि
मधुरस्यास्य स्तोत्रस्य स्ववेणुवादनसहकारं स्पृहयन् दिव्य-
वेणुहस्तः स्तोत्रपाठकसमीपवर्ती भवति भाव्यमानः । वेणुं

च वादयति स्वभोगार्थम् । यत्र यत्रैतत्स्तोत्रपठनं भवति
तत्र तत्र गेयो यौवतप्रियो वेणुरसिको गोपालो वंशीवि-
भूषितकरः संनिधत्ते । वादयति च दिव्यवेणुम् । अलौ-
किकत्वाद्देणुगानस्य लौकिका वयं दिव्यश्रोत्रादिराहितास्तत्र
शृणुमः । निजाङ्कुरसिका वागियं स्तुतिः । एतां विचित्रां
स्वयशोऽङ्कितां वाचमिमां स्तुतिं गोपालः प्रसमीक्षत इत्यपि
भव्यते द्वितीयश्लोकप्रथमपादे ' वाचं निजाङ्कुरसिकां प्रस-
मीक्षमाणः ' इति । तदत्रापि स्मर्तव्यम् ॥

इत्यनन्यमनसा । इतीति भाविताः सर्वे प्रकारा
विशिष्टवैशिष्ट्येन परामृश्यन्ते । इति स्मर्यमाणमनुमानं
स्यादित्यन्वयः प्रदर्श्यते श्रीभाष्यकारैः ' स्मर्यमाणमनुमानं
स्यादिति ' इति वैश्वानराधिकरणीयसूत्रस्य भाष्ये ॥

विनिर्मिताम् । कवित्वं कृत्स्नमत्र विनियुक्तं कृत्स्नस्य
गोपालार्पणाशया । ' वाचा निर्मलया सुधामधुरया यां
नाथ भिक्षामदाः ' इति करुणालहर्यन्ते पण्डितराजः स्वस्मै
गोपालो वाग्भिक्षामदादिति वदति । आचार्यस्यापि गोपालो
वाग्दाता । तेन दत्तां वाचं तस्मै प्रददाति ॥

वेङ्कटेशकविना । यथारण्यको वनचरो गोपालः, तथा
कविरपि तुल्यशीलो वेङ्कटगिरिवनचरः ॥

स्तुतिं पठन् । अनन्यमनसा पठन्नित्यप्यन्वयोऽभिप्रेतः
स्यात् । तथा च समीक्षणफलं नार्थवादमात्रं स्यात् । ‘पठन्
द्विजो वागृषभत्वमीयात्’ इति संक्षेपरामायणफलश्रुतिघटित-
पठन्शब्दोऽत्र परिगृह्यते । गोपालायनमिदम् ॥ श्रीभागवत-
संक्षेपश्च ।

दिव्यवेणुरसिकम् । दैवतस्य वेणुर्दिव्यः स्यात् ।
दिव्यत्वाद्देवोर्न वयं पठनकालीनवेणुवादनं शृणुमः ॥

समीक्षते दैवतं किंपि । यद्यपि वेणुर्न श्रूयते दिव्यत्वे
सति गोपालवत्सौलभ्यपूर्णभावात्, सुलभतमः पठनदेशस-
मीपवर्ती गोपालः स्वप्रसादेन पाठकस्य स्वात्यर्थप्रियस्य दृष्टि-
गोचरो भवति । दृष्टिगोचरीभवनमात्रत्वात्तस्य दैवतत्वं ना-
स्तीति न मन्तव्यम् । दैवतमेव सः । दैवतत्वे च किंपि वाङ्म-
नस्मातीतं दैवतम् । तथापि पठित्वा समीक्ष्यते सौलभ्यातिश-
यात्, पठिशुविषयेऽनुग्रहातिशयाच्च । वेणोर्दिव्यत्वकीर्तनम्,
गोपालस्य दैवतत्वकीर्तनमित्युभयमत्र दृश्यते । दिव्यवेणोः
श्रवणगोचरत्वं न कीर्त्यते । दैवतस्य समीक्षणं कीर्त्यते ।
‘वाचा विरूप नित्यया’ इत्यत्र विरूपेति देवता संबोध्यते ।
विरूपत्वरूपाशरीरत्वं देवतालक्षणम् । अदृश्यत्वं देवतालक्ष-
णम् । इदमुत्तमं दैवतम् । तथाप्येतत्स्तोत्रपठितुरीक्षणीयं

भवति । दैवतमिति प्रथमश्लोकपठितं धामैव । तत्र धामत्वेन ग्रहणं सामान्येन । तस्यैवात्र दैवतत्वेन बोधनम् ॥

यौवतप्रियम् । वेदान्तदेशिकनिर्मितस्तुतिपठनमात्रेण तावान्प्रसाद इत्युक्ते आत्मस्तुतिः कृता स्यात् । नात्र देवतां प्रति फलप्रार्थना । देवतां स्तुतिपठिता समीक्षित इति निःसंदेह इति खलूच्यते । अत्रात्मस्तुतिः परिहरणीया । तत्परिहारः क्रियतेऽनेन विशेषणेन । न केवलं मत्स्तोत्रमित्येकेन हेतुना गोपालस्यैतत्स्तोत्रस्य शुश्रूषा । ‘स्त्रिया विटानामिव साधुवार्ता’ इत्यस्य यौवतप्रियस्य विटस्य प्रियवल्लवीजनवार्ताजटिलमिदं स्तोत्रं तस्य प्रतिक्षणं नव्यवत्सुखकरं भवेत् । एतद्व्यज्यते यौवतप्रियमिति । प्रथमश्लोकप्रभृति यौवतसहितविहारकथाश्रारु कीर्त्यन्तेऽत्र स्तोत्रे । ‘वल्लवीजनवल्लभम्’ ‘वल्लवचक्रवर्ती’ ‘व्रजयोषिदपाङ्गवेधनीयम्’ ‘स्पर्शितवल्लवीविमोहैः’ ‘वाघो हत्वा वल्लवीनाम्’ इत्यादिभिर्भूयस्तद्ग्रहणम् । तद्विहारप्रयुक्तकितवत्वादिनिन्दा च तस्य परमभोग्या भवति । यथा ‘मधुप कितवबन्धो’ इत्यत्र । यौवतवल्लभत्वप्रचुरा स्तुतिस्तस्य निरतिशयभोग्या । अतस्तच्छ्रवणाय पठितृसमीपे गोपालः परमादरेण संनिधत्ते । प्रियाविहारपठिता जनोऽपि तस्य प्रियावत्प्रियो

भवति । प्रियतमोऽयं प्रियावृत्तान्तपठितृजनो गोपालव-
 रणीयो भवति । 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष
 आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम् ।' अत एतत्स्तुतिपाठकस्य गो-
 पालसमीक्षणं नानुपपन्नमिति सर्वं समञ्जसं वेदितव्यम् ।
 गोपालार्पणमस्तु ॥

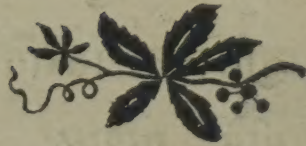
गोपालनामवहनं दास्यं पितुरनुग्रहात् ।
 लब्धं गुणकृतं योक्तुं चापलाय प्रचोदितः ॥

तत्सन्तः क्षन्तुमर्हन्ति करुणावरुणालयाः ।
 नापण्डितवचः क्षोदं क्षमेत बुधसूक्तिवत् ॥

इत्थं गोपालदासेन वात्स्यवेङ्कटसूनुना ।
 रचितं निगमान्तार्यस्तोत्रव्याख्यानमादरात् ॥

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ॥

142

187 86 149

8 113 161

52 52 52

११८

श्रीमद्देवा

ries on the S

भवति । प्रियतमोऽ

VEDANTA DES

रणीयो भवति ।

आत्मा वि

BY

A. V. GOPALACHARYA M

Advocate, Trichinopoly

1. BHAGAVAD DHYANA SOPA

भगवद्ध्यानसोपानम् ।

Price 6 As. 1

2. DASAVATHARA STOTRA.

दशावतारस्तोत्रम् ।

Price 8 As.

3. GOPALA VIMSATI.

गोपालविंशतिः ।

Price 8 As. 1

Other Stotras to follow

ILAS PR

SRII

142